

Δημήτρης Αθανασούλης / Demetrios Athanasoulis

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΑΚΡΟΚΟΡΙΝΘΟΥ και η ανάδειξή του(2006-2009)

THE CASTLE OF ACROCORINTH
and its enhancement project (2006-2009)

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΑΚΡΟΚΟΡΙΝΘΟΥ
και η ανάδειξή του
(2006-2009)

THE CASTLE OF ACROCORINTH
and its enhancement project
(2006-2009)

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ / 25Η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
HELLENIC MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS / 25TH EPHORATE OF BYZANTINE ANTIQUITIES

ΕΡΓΟ

ΑΝΑΠΛΑΣΗ – ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΑΚΡΟΚΟΡΙΝΘΟΥ Ν. ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΡΓΟΥ

Διεύθυνση έργου & επιστημονική εποπτεία

Δημήτρης Αθανασούλης

Σχεδιασμός

Μυρτώ Γεωργοπούλου, Κωνσταντίνα Σκαρμούτσου, Νικόλαος Σιδηρόπουλος

Μελέτη

Κωνσταντίνα Σκαρμούτσου, Νικόλαος Σιδηρόπουλος, Ευγενία Δόσχορη

Σύνταξη τεχνικών δελτίων - υπεύθυνος έργου - επιβλέπων μηχανικός - τεχνικός ασφαλείας

Νικόλαος Σιδηρόπουλος

Υπόλογος έργου

Κωνσταντίνα Κριεζή

Αρχαιολόγοι έργου

Μαγδαληνή Αθανασούλα, Παναγιώτα Μελέτη, Έλλη Τζαβέλλα

Μηχανικοί έργου

Αθανάσιος Ξουράφης

PROJECT

ENHANCEMENT OF THE ARCHAEOLOGICAL SITE OF ACROCORINTH CASTLE, CORINTHIA

PROJECT CONTRIBUTORS

Director and Scientific Supervision

Demetrios Athanasoulis

Design

Myrto Georgopoulou, Konstantina Skarmoutsou, Nikolaos Sidiropoulos

Study

Konstantina Skarmoutsou, Nikolaos Sidiropoulos, Evgenia Doschori

Technical Annex preparation – programming – supervising engineer – safety engineer:

Nikolaos Sidiropoulos

Budget manager

Konstantina Kriezī

Project Archaeologists

Magdalene Athanasoula, Panagiota Meleti, Elli Tzavella

Engineers

Athanasios Xourafis

25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων / 25th Ephorate of Byzantine Antiquities

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΑΚΡΟΚΟΡΙΝΘΟΥ
και η ανάδειξή του (2006-2009)

THE CASTLE OF ACROCORINTH
and its enhancement project (2006-2009)

Δημήτριος Αθανασούλης / Demetrios Athanasoulis

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Κείμενα

Δημήτρης Αθανασούλης

Κείμενο έργων αποκατάστασης

Νικόλαος Σιδηρόπουλος

Φωτογραφίες

*Αρχείο 25ης ΕΒΑ, Δημήτρης Αθανασούλης
Κώστας Ξενικάκης (Αεροφωτογραφίες)*

Σχέδια

Αρχείο 25ης ΕΒΑ

Σχεδιασμός εντύπου

Citronio - Μανημάνη Κατερίνα

Παραγωγή εντύπου

Citronio

PUBLICATION CONTRIBUTORS

Text

Demetrios Athanasoulis

Restoration works text

Nikolaos Sidiropoulos

Photos

*Archive of the 25th Ephorate of Byzantine Antiquities,
Demetrios Athanasoulis, Kostas Xenikakis (Aerial photos)*

Plans

Archive of the 25th Ephorate of Byzantine Antiquities

Publication design

Citronio - Manimani Katerina

Publication production

Citronio

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
©25Η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
Αρχαία Κόρινθος 20007

A HELLENIC MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS
PUBLICATION
© 25TH EPHORATE OF BYZANTINE ANTIQUITIES
Ancient Corinth 20007

ISBN : 978-960-386-163-8

Περιεχόμενα

Contents

Εισαγωγή	9
Introduction	
Το μεσαιωνικό κάστρο του Ακροκορίνθου	14
The medieval castle of Acrocorinth	
Ο πρωτοβυζαντινός Ακροκόρινθος (4ος-7ος αι.)	26
Protobyzantine Acrocorinth (4 th -7 th c.)	
Ο Ακροκόρινθος των Μεταβατικών Αιώνων (7ος αι.-843)	34
Acrocorinth in the Transitional centuries (7 th c.-843)	
Ο μεσοβυζαντινός Ακροκόρινθος (843-1210)	40
Middle Byzantine Acrocorinth (843-1210)	
Ο σταυροφορικός και υστεροβυζαντινός Ακροκόρινθος (1210-1458)	74
Crusader and Late Byzantine Acrocorinth (1210-1458)	
Ο Ακροκόρινθος από το 1458 μέχρι την Απελευθέρωση (1823)	80
Acrocorinth from 1458 until Independence (1823)	
Βιβλιογραφία	86
Bibliography	
Παράρτημα I / Annex I	91
Το έργο της προστασίας και ανάδειξης του κάστρου Ακροκορίνθου (Ν. Σιδηρόπουλος)	
The protection and enhancement project of Acrocorinth castle (N. Sidiropoulos)	
Παράρτημα II / Annex II	112
Κατόψεις	
Plans	

Εισαγωγή

Introduction

Το κάστρο του Ακροκόρινθου, χτισμένο πάνω στον απότομο ασβεστολιθικό όγκο που φέρει το όνομά του, υποδέχεται τον επισκέπτη του Μοριά αμέσως μόλις αυτός διαβαίνει τον Ισθμό, το μόνο φυσικό πέρασμα προς την χερσόνησο του Πέλοπος (εικ. 1). Επί τρεις σχεδόν χιλιετίες, από την προϊστορία έως και την ελληνική επανάσταση του 1821, λόγω της θέσης του και της οχυρής του φυσικής διαμόρφωσης, ο Ακροκόρινθος αποτελούσε ένα στρατηγικού χαρακτήρα οχυρό, στο οποίο αναπτύχθηκε και εκτεταμένη κατοίκηση, κυρίως στην ύστερη βυζαντινή περίοδο και στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης. Η εξασφάλιση ασφαλών συνθηκών διαβίωσης στο νέο ελληνικό κράτος οδήγησε στην σταδιακή εγκατάλειψη του οικισμού του Ακροκόρινθου, ενώ η απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό στέρησε οριστικά από το κάστρο τον αμυντικό του χαρακτήρα.

Ο Ακροκόρινθος από νωρίς κέντρισε το ενδιαφέρον των αρχαιολόγων. Η μελέτη της χρήσης του χώρου κατά την αρχαιότητα, όταν αποτελούσε την ακρόπολη της μεγάλης αρχαϊκής μητρόπολης της Κορίνθου, είχε ως παράπλευρη συνέπεια και την έρευνα της μεσαιωνικής φάσης, η οποία, άλλωστε, είναι και η δεσπόζουσα. Έτσι, ο μεσαιωνικός Ακροκόρινθος αποτέλεσε το αντικείμενο υποδειγματικής μελέτης της οικοδομικής του αρχαιολογίας από τον σπουδαίο ερευνητή Antoine Bon, η οποία, αν και δημοσιεύτηκε το 1936, εξακολουθεί, ακόμη και σήμερα, να αποτελεί πολύτιμο εγχειρίδιο. Η δημοσίευση του Bon εικονογραφείται με σχέδια ενός σημαντικού καλλιτέχνη, του Georg

The castle of Acrocorinth, built on the precipitous limestone outcrop that bears its name, welcomes visitors to the Morea just as they cross the Isthmus, the sole natural passageway to the Peloponnesian peninsula (fig. 1). For almost three millennia, from prehistoric times up to the Greek War of Independence in 1821, Acrocorinth, due to its position and naturally fortified formation, constituted a strategically vital fortress, which also encompassed extensive settlements, particularly during the Late Byzantine period and the first years of Ottoman rule. The attainment of safe living conditions in the new Greek state led to the gradual abandonment of the Acrocorinth settlement, while the liberation from Ottoman rule essentially deprived the castle of its defensive character.

Acrocorinth was the prime point of interest for archaeologists since the early days of the discipline. The study of the function of the location in antiquity, when it constituted the acropolis of the great archaic metropolis of Corinth, inevitably led to the investigation of its medieval phase, which is, after all, the major one. Hence, medi-

Εικόνα 1
(αριστερά):
ο Ακροκόρινθος
από Δ

Figure 1 (opposite
page):
Acrocorinth,
from the West

The castle of Acrocorinth

Εικόνα 2Α:
τμήμα του
ανατολικού
περιβόλου πριν την
κατάρρευση

Figure 2A:
east section of
the enceinte
before the
collapse

von Peschke. Ύστερα από έναν σχεδόν αιώνα, η ανάγκη για την επιστημονική αναψηλάφηση του κάστρου καθίσταται δυνατή με τα έργα που υλοποιεί η 25η ΕΒΑ: εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης, με ευρωπαϊκές πιστώσεις (Γ' ΚΠΣ), συστηματικές ανασκαφικές έρευνες, με χορηγίες. Ταυτόχρονα, προγραμματίζεται η ψηφιακή ανάδειξη του κάστρου, που θα περιλαμβάνει πλήρη γραφική αποκατάσταση, τρισδιάστατες αναπαραστάσεις, εικονικές περιηγήσεις. Η συστηματική και συγκροτημένη προσπάθεια διάσωσης του μνημειακού συνόλου ξεκίνησε αρκετές δεκαετίες αργότερα από την πρώτη επιστημονική του διερεύνηση. Το δυσπρόσιτο της θέσης, η έκταση, αλλά και η συνθετότητα των προβλημάτων, λειτούργησαν ανασταλτικά στον σχεδιασμό και την εκτέλεση έργων αποκατάστασης και ανάδειξης. Στο μεταξύ, οι φθορές αυξάνονταν σωρευτικά οδηγώντας, δυστυχώς, σε μη αναστρέψιμες απώλειες. Απλή αντιπαραβολή σε φωτογραφικές λήψεις από την περίοδο του Μεσοπολέμου μέχρι τις μέρες μας αρκεί για να γίνουν κατανοητές οι εκτεταμένες καταρρεύσεις που έχει υποστεί το μνημείο από φυσικά αίτια (εικ. 2Α-Β). Με την ταχεία και

eval Acrocorinth became the subject of an exemplary study of its construction history by the renowned researcher Antoine Bon, which despite having been published in 1936, still remains an invaluable manual. Bon's publication includes drawings by an important artist, Georg von Peschke. Almost a century later, a scientific revisit of the castle is now rendered possible through the projects carried out by the 25th Ephorate of Byzantine Antiquities: structural support and restoration projects, funded by the EU (3rd CFS), as well as systematic excavations, funded by donations. At the same time, plans are under way for the digital promotion of the castle, which will include a full graphic reconstruction, 3D representations and virtual tours.

The systematic and structured effort to preserve this monument complex started several decades after its first scientific investigation. Programming and realization of the restoration works was hampered by the inaccessibility of the site, its extent, as well as the complexity of the problems

Εικόνα 2B:
τμήμα του
ανατολικού
περιβόλου μετά
την κατάρρευση
(2008)

Figure 2B:
east section A
of the enceinte
after the collapse
(2008)

αυξανόμενη αποδόμηση του, μέσα σε λιγότερο από έναν αιώνα, πύλες κατέρρευσαν, δεκάδες μέτρα τειχών μετατράπηκαν σε σωρούς από πέτρες, ενώ πιο ευαίσθητα σημεία, όπως οι επάλξεις έχουν αφανιστεί ολοσχερώς σε εκατοντάδες μέτρα οχύρωσης. Ακόμη χειρότερη είναι η κατάσταση διατήρησης των ερειπίων του οικιστικού ιστού, καθώς ο ευτελέστερος τρόπος κατασκευής, αλλά και η συνεχής χρήση του χώρου μέχρι τις αρχές του 19ου αι., εξαφάνισε την πλειονότητα των μεσαιωνικών κτηρίων, τα οποία σήμερα μπορούν πλέον να ανιχνευθούν μόνο ανασκαφικά.

Απέναντι στην αίσθηση της ματαιότητας για την άνιση μάχη με τον χρόνο, τα μόνα όπλα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας είναι η εντατικοποίηση των έργων αποκατάστασης, αλλά και της συστηματικής μελέτης του ιστορικού κάστρου. Πράγματι, την τελευταία δεκαετία οι παρεμβάσεις της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων διέσωσαν μεγάλα τμήματα του κάστρου. Οι επεμβάσεις αποκατάστασης και ανάδειξης στο πλαίσιο του Γ'ΚΠΣ παρουσιάζονται αναλυτικά από τον Ν. Σιδηρόπουλο στο τελευταίο μέρος αυτής της έκδοσης, η οποία και χρηματοδοτή-

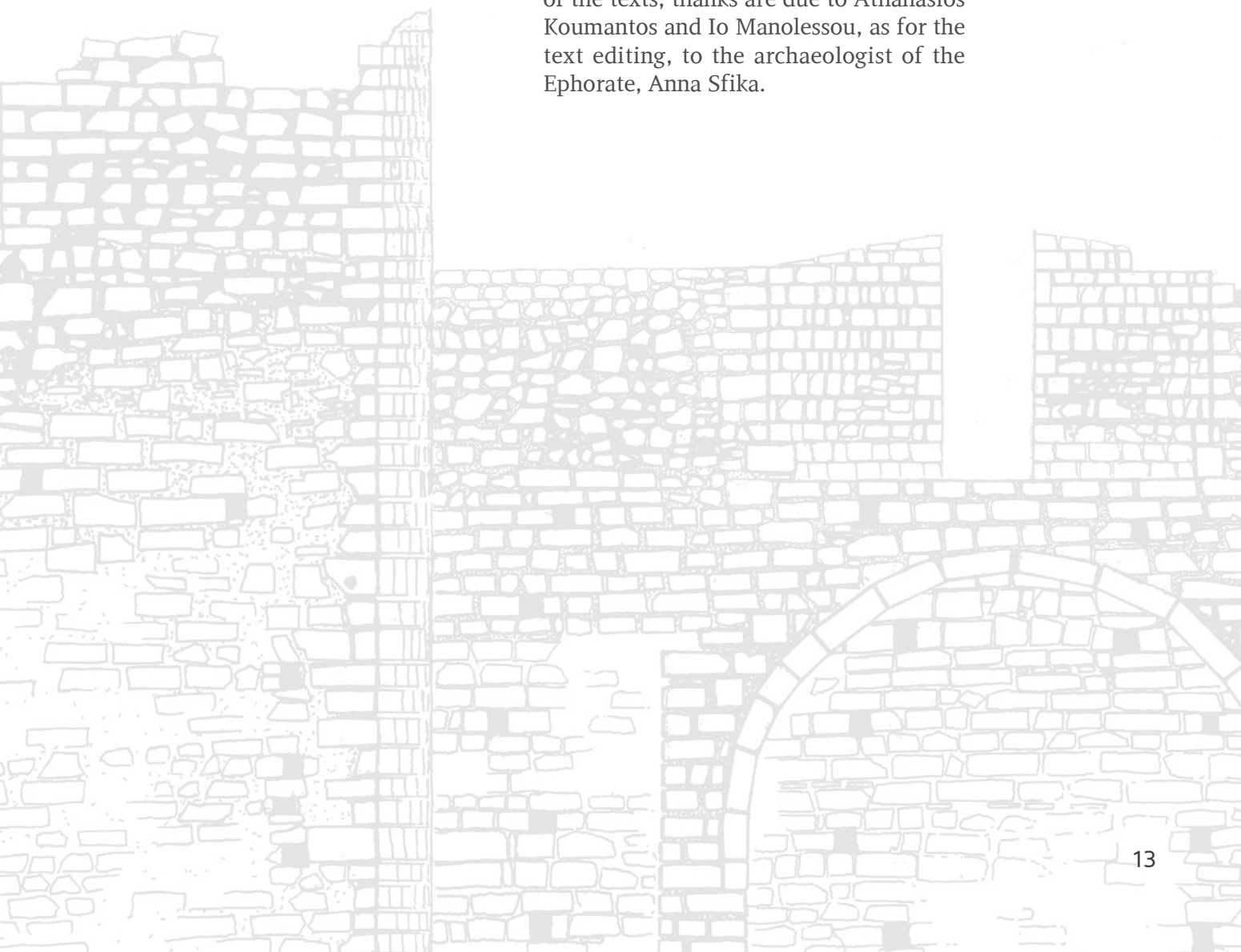
encountered. In the meantime, deterioration of the site continues to accrue, sadly leading to irreversible losses. A simple comparison of photographs from the period before WWII to this day suffices to illustrate the extensive collapse the monument has suffered due to deterioration solely from environmental factors (fig. 2A-B). This rapid and progressive disintegration has, within the span of less than a century, resulted in the collapse of gates, the reduction of long stretches of walls to rubble piles, while more delicate structural elements, such as crenellations, have completely vanished over hundreds of meters of fortifications. The state of preservation of the settlement ruins is even worse, as the inferior construction and the continuous use of the area until the early 19th c. has caused the destruction of the majority of medieval buildings, the presence of which is detectable today only through excavations.

In this unequal and seemingly futile fight against time, the only weapons of the Ar-

ολόγοι δρ. Ελένη Μανωλέσσου και ιδιαίτερα η δρ. Έλλη Τζαβέλλα, με την οποία ερευνήσαμε κάθε σπιθαμή του. Οι μελέτες τους περιλαμβάνονται στην μεγάλη έκδοση που ετοιμάζει η Εφορεία για το κάστρο με όλα τα αναλυτικά επιστημονικά πορίσματα των τελευταίων ερευνών. Για την συμβολή τους στην μετάφραση, ευχαριστίες οφείλονται στους Αθανάσιο Κουμάντο και Ιώ Μανωλέσσου. Για την επιμέλεια των κειμένων και της έκδοσης στην αρχαιολόγο της Εφορείας Άννα Σφήκα.

works were organized and carried out in an exemplary manner by the head of the technical department of the Ephorate, and supervisor of the project, the civil engineer Nikolaos Sidiropoulos. Equally vital was the contribution of all the staff of the Ephorate, especially Konstantina Kriezi, as well as the rest of the scientific and technical staff that was involved in the project (see below). The new archaeological data which came to light during the restoration works were systematically studied by the archaeologists Dr. Eleni Manolessou and, particularly, Dr. Elli Tzavella, with whom we investigated every last nook and cranny of the castle. Their research reports will be included in the forthcoming larger publication on the castle, under preparation by the Ephorate, which will comprehensively cover the latest scientific conclusions.

For their contribution to the translation of the texts, thanks are due to Athanasios Koumantos and Io Manolessou, as for the text editing, to the archaeologist of the Ephorate, Anna Sfika.

Το μεσαιωνικό κάστρο του Ακροκορίνθου

The medieval castle of Acrocorinth

“Ἔστι δὲ ὁ Ἀκροκόρινθος τῆς μεν πάλαι πόλεως Κορίνθου ἀκρόπολις, νυνὶ δὲ φρούριον ὄχυρόν, αὐτὸ δὲ ὄρος ὑψηλόν, εἰς ὀξείαν τελευτῶν κορυφήν, αὕτη δὲ εἰς τραπεζῶδες χωρίον ἀποτελευτῶσα ἐπίπεδον, τετειχισμένον ἀσφαλῶς.” Ἐνδοθεν δὲ εἰσὶ ποτίμου καὶ διαυγοῦς ὕδατος οὐκ ὀλίγα φρεάτια καὶ ἡ Πειρήνη κρήνη, ἧς ἐν ραψωδίᾳ Ὅμηρος μέμνηται.”

Niketas Choniates¹

“Acrocorinth is the acropolis of the old city of Corinth, nowadays a strong fortress, on the high hilltop bearing the same name, with a precipitous peak, which overlooks a trapezoidal, securely fortified plateau. Within it there are numerous wells providing clear, potable water, and the Peirene fountain, mentioned by Homer in his rhapsodies.”

Niketas Choniates¹

Σε βραχώδες ἔξαρμα ὕψους 550μ., πάνω ἀπὸ τὴν Παλαιὰ ἢ Ἀρχαία Κόρινθο, εἶναι κτισμένος ὁ Ακροκόρινθος. Τα τεῖχη, μήκους 3.000μ., ὑψώνονται στὸ φρύδι τοῦ βράχου, ὁποῖος διαμορφώνει ἀτόμες κλιτύες ποὺ προσφέρουν φυσικὴ οχύρωση καθιστώντας τὸ φρούριο ἀπόρθητο (εἰκ. 1, 3-4). Ἡ στρατηγικὴ θέση τοῦ Ακροκορίνθου στὴν εἴσοδο τῆς Πελοποννήσου, ἡ σχέση τοῦ με τὴν Κόρινθο, τὴν σημαντικότερη μεσαιωνικὴ πόλη τῆς νότιας Ἑλλάδας, τὸ ἀχανές μέγεθός του, οἱ ἀλλεπάλληλες οἰκοδομικὲς φάσεις καὶ ἡ παραχώδης ἱστορία τοῦ τον καθιστοῦν ἓνα ἀπὸ σημαντικότερα μνημεῖα οχυρωματικῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο.

Acrocorinth stands on a 550m. tall rocky outcrop, overlooking Old or Ancient Corinth. The walls, running 3000m. in length, stand on the ledge of this rock, whose precipitous and ragged slopes provide excellent natural defenses, rendering the fortress impregnable (fig. 1, 3-4). The strategic position of the Acrocorinth on the gateway to the Peloponnese, its relation to Corinth, the most important medieval city in southern Greece, its vast expanse, the numerous consecutive

¹ Νικήτας Χωνιάτης, 74.

¹ Νικήτας Χωνιάτης, 74.

Η δυτική πλευρά του κάστρου, η πλέον ομαλή και συνεπώς ευπρόσβλητη, η οποία προσέφερε και την βασική πρόσβαση στο κάστρο, ενισχύεται με τάφρο και τριπλή γραμμή οχύρωσης [I-II-III] (Πίν. Α). Στις δύο κορυφές του λόφου, την βορειοανατολική και την νοτιοδυτική, ορθώνονταν πύργοι [V1, 5]. Στο νοτιοδυτικό ύψωμα, ο πύργος ενισχύεται με ένα μικρό φρούριο, που σχηματίζει την ακρόπολη του Ακροκορίνθου [V].

Ο αμυντικός περίβολος ενισχύεται σε τέσσερα, ακόμη σημεία με προτειχίσματα. Τα τέσσερα [VII, VIII, IX, X] προστατεύουν αντίστοιχες προσβάσεις-περάσματα προς το κάστρο. Το πέμπτο [VI] ενισχύει την άμυνα μιας πυλίδας, σχηματίζοντας μια τριγωνική προεξοχή εν είδει *barbacane*.

Η σημερινή μορφή του κάστρου οφείλεται σε αλλεπάλληλες επεμβάσεις, προσθήκες και επιδιορθώσεις. Ο Α. Βον κατέβαλε ιδιαίτερα σοβαρή προσπάθεια να διαλευκάνει την οικοδομική αρχαιολογία του κάστρου, ωστόσο, υπό το φως των νέων ερευνών, αυτή φαίνεται

building phases, and its tumultuous history render it one of the most important monuments of defensive architecture in Greece.

The western side of the castle, less steep and thus, vulnerable, offered primary access to the castle, and was fortified with the construction of a moat, and a triple line of defense [I-II-III] (Plan A). Rectangular towers [V1, 5] stood on the two hilltops, in the north-east and south-west. The tower on the south-west hilltop was reinforced with a small fortress, which forms the citadel of Acrocorinth [V].

The enceinte was reinforced in four further places with bulwarks [VII, VIII, IX, X], in order to protect the respective access-passageways to the castle. The fifth bulwark [VI] offers added protection to a small gate, in the form of a triangular protrusion resembling a *barbacane*.

The present form of the castle is the result of numerous successive interventions, additions and repairs. A. Bon made every

Εικόνα 3:
Ο Ακροκόρινθος
από ΝΔ

Figure 3:
Acrocorinth,
from the
Southwest

Εικόνα 4:
ο Ακροκόρινθος
από Ν

Figure 4:
Acrocorinth,
from the South

Εικόνα 5
(απέναντι):
η κρήνη Άνω
Πειρήνη [2]

Figure 5 (opposite
page):
Upper Peirene
spring [2]

ότι είναι ακόμη πιο σύνθετη και περιπλεγμένη². Η αναλυτική καταγραφή των φάσεων υπερβαίνει τους στόχους της παρούσας έκδοσης, στην οποία παρουσιάζεται συνοπτικά η ιστορία του μεσαιωνικού κάστρου.

Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι κατά την συστηματική εξέταση της οχύρωσης διαγνώστηκαν δώδεκα βασικοί τύποι τοικοδομίας, ενώ μερικοί ακόμη τοικοδομικοί τρόποι που απαντούν σημειακά, θα μπορούσαν να ενταχθούν ως παραλλαγές στις δώδεκα βασικές κατηγορίες. Από αυτές, οι τρεις απαντούν στα κλασικά τείχη, οι πέντε στα μεσαιωνικά και οι υπόλοιπες στα μεταμεσαιωνικά (οθωμανικά και ενετικά) (Πίν. Β). Η μεταξύ τους σχετική χρονολόγηση και η ασφαλέστερη απόλυτη χρονολόγηση ορισμένων εξ αυτών θα μας δώσει την δυνατότητα να αποκρυπτογραφήσουμε την σύνθετη οικοδομική αρχαιολογία του Ακροκόρινθου.

Οι εκτεταμένες καταρρεύσεις, αλλά και οι μεταβυζαντινές προσθήκες, κυρίως οθωμανικές και δευτερευόντως ενετικές, έχουν αλλοιώσει ή καλύψει σημαντικά τμήματα του βυζαντινού

possible effort to determine the construction archaeology of the castle, but in the light of new investigations, this appears to be even more complex and convoluted². A comprehensive listing of the phases is beyond the scope of this publication, which aims instead to present a synopsis of the medieval castle's history.

It must be noted, though, that during a systematic study of the fortifications, twelve basic masonry types were identified, while a number of additional masonry construction techniques, either find limited and isolated use or can be subcategorized as variations of the twelve basic types. Three of these types are to be found in the classical walls, five in the medieval walls, and the rest in post-medieval (Ottoman and Venetian) structures (Plan B). Their relative chronology, combined with the more secure absolute dating of a number of them is the key which will allow us to decipher the complex construction history of the Acrocorinth.

² Bon 1936. Όλες οι μεταγενέστερες περιγραφές του κάστρου (Andrews 1953, 135-145. Κουμούση 2001) βασίζονται στην έρευνα του Bon.

² All subsequent descriptions of the castle (Andrews 1953, 135-145. Κουμούση 2001) are based on Bon's research.

Εικόνα 6:
οι δυτικές
οχυρώσεις και ο
οικισμός από ΝΔ

Figure 6:
West Walls
defences and the
settlement, from
the Southwest

Εικόνα 7:
ναός Αγίου
Δημητρίου [17]

Figure 7:
church of St.
Demetrios [17]

κάστρου (εικ. 2A-B, 32). Τα αλληπάλληλα αρμολογήματα, τα μπαλώματα και οι ενισχυτικές αντηρίδες δημιουργούν ένα τοιχοδομικό παλίμψηστο, καθιστώντας περίπλοκη την μακροσκοπική ανάγνωση των μεσαιωνικών φάσεων του μνημείου.

Μετά την οχυρή του θέση, το δεύτερο μεγάλο πλεονέκτημα του κάστρου για να αντέχει στις πολιορκίες ήταν αναμφισβήτητη η επάρκειά του σε πόσιμο νερό. Πηγάδια και κρήνες σε συνδυασμό με τις κινστέρνες συλλογής ομβρίων εξασφάλιζαν διαρκή παροχή ύδατος. Η **κρήνη Άνω Πειρήνη** [2] αποτελεί την σημαντικότερη πηγή ύδρευσης του Ακροκορίνθου και ταυτόχρονα το μνημείο στο οποίο αποτυπώνεται η διαχρονικότητα της ανθρώπινης παρουσίας στον λόφο από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας³ (εικ. 5). Στην ουσία πρόκειται για ένα

Extensive collapse, but also post-Byzantine additions, mostly of the Ottoman and secondarily of the Venetian period, have altered or covered large parts of the Byzantine castle (fig. 2A-B, 32). Successive joint repairs, patches and reinforcing buttresses form a masonry composition (palimpsest) that renders a macroscopic identification of the medieval phases of the monument particularly complex.

Next to its naturally fortified position, the other major advantage of the castle against siege was undoubtedly its sufficiency of potable water. Wells and springs, together with rainwater cisterns, provided a constant supply of water. Upper Peirene spring [2] is the single most important source of water in Acrocorinth, and, at the same time, a monument that displays the diachronic human presence on the hilltop

³ Stillwell 1930.

υδραυλικό έργο της κλασικής αρχαιότητας, το οποίο διατηρήθηκε σχεδόν άθικτο ως σήμερα. Στον Μεσαίωνα έγιναν επισκευές και προσθήκες, όπως άλλωστε και στα νεώτερα χρόνια.

Πλήθος κτηρίων, μεσαιωνικών και νεώτερων, διακρίνονται *intra muros* (Πίν. Α, εικ. 1, 4, 6). Ερείπια σπιτιών απλώνονται στην δυτική ήπια κλιτύ, ανάμεσα στην μέση και την εσωτερική γραμμή οχύρωσης και κυρίως στα πρανή εσωτερικά, δηλαδή ανατολικά, του δυτικού εσωτερικού τείχους. Στο σημείο αυτό, άλλωστε, αναπτύχθηκε διαχρονικά η κατοίκηση στο κάστρο. Η νότια κλιτύς της δυτικής πλευράς απολήγει σε ένα μεγάλο πλάτωμα που διαμορφώνεται πάνω από μια μεγάλη κινστέρνα [6], θέση η οποία διαχρονικά αποτέλεσε κεντρικό σημείο του οικισμού.

Ο μονόχωρος μεταβυζαντινός ναός του **Αγίου Δημητρίου** [17], το μόνο εν λειτουργία κτήριο του κάστρου, βρίσκεται στο βόρειο πρανές (Πίν. Α, εικ. 7). Από τις πέντε ή έξι **εκκλησίες** που αναφέρουν οι νεώτεροι περιηγητές διακρίνονται τα ερείπια μόνο δύο εξ αυτών [16, 18] (Πίν. Α, εικ. 8). Γενικά, η πλειονότητα των ερειπίων ανάγεται στα χρόνια της Τουρκοκρα-

from antiquity to this day³ (fig. 5). It is, in essence, a hydraulic project dating back to classical antiquity, which survives almost intact today. Some repairs and additions are, of course, dated to the Middle Ages, as well as to more recent times.

A multitude of medieval and later buildings are discernible *intra muros* ((Plan A, fig. 1, 4). House ruins lie along the rather flat western slope, between the middle and outer lines of defense, and mainly on the interior slopes, i.e. east of the western interior walls. This was the very position where settlement inside the castle consistently evolved. The southern slope of the west side ends in a large flat area, which stretches over a large cistern [6], and which has been a central point of the settlement throughout time.

The single-aisle post-Byzantine church of **St. Demetrios** [17], the only remaining functional building in the castle, is situ-

Εικόνα 8:
ναός
Ενετοκρατίας [16]

Figure 8:
church of the
Venetian period
[16]

³ Stillwell 1930.

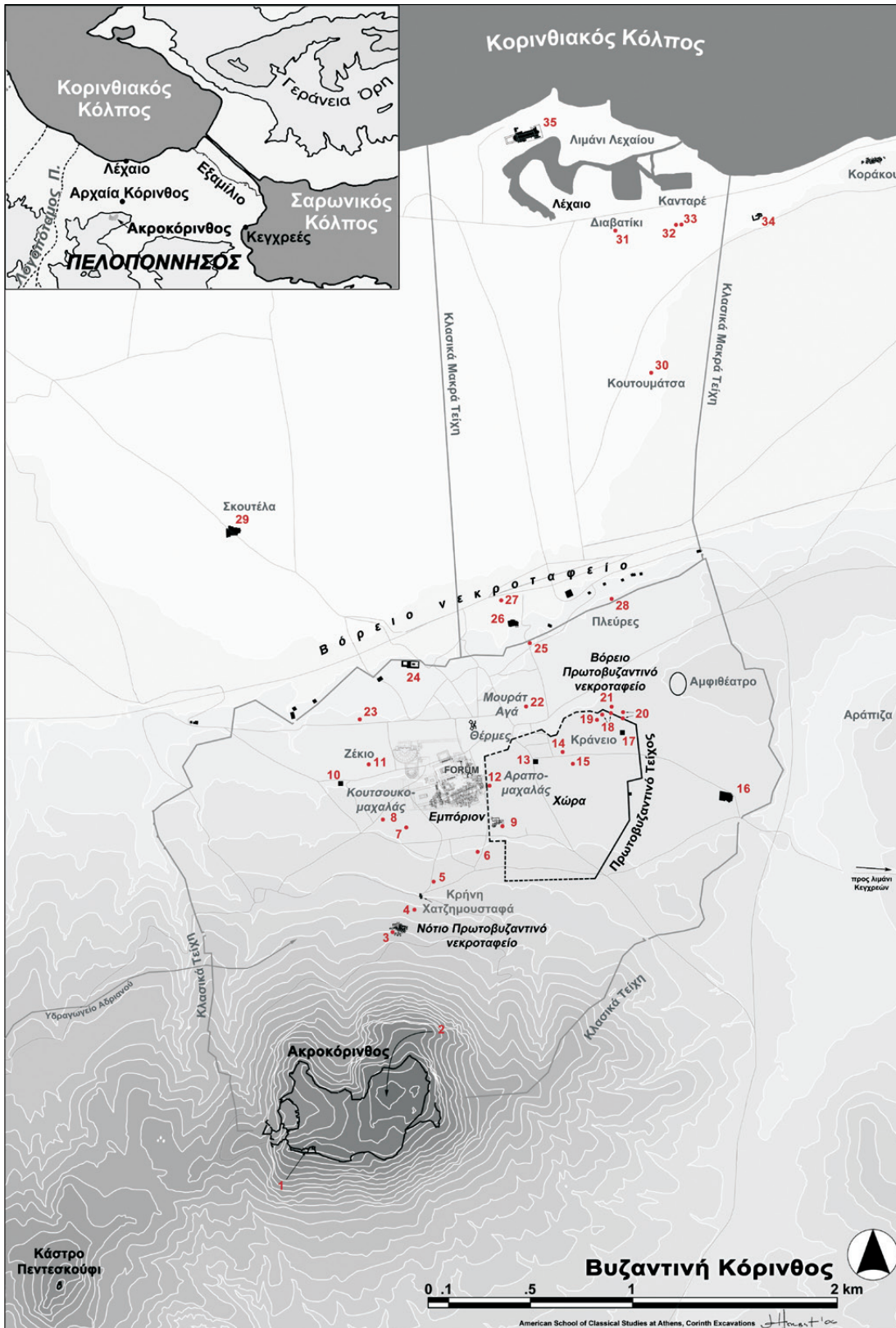

The medieval castle
of Acrocorinth

ated on the southern slope (Plan A, fig. 7). Only the ruins of two **churches** [16, 18] (Plan A, fig. 8), out of the five or six mentioned by later travelers, can be discerned. Overall, the majority of ruins date to the period of Ottoman rule, the same being true for three **mosques** [6-8], **baths** [10-11] and **built fountains** [12-13] (Plan A, fig. 9, 10).

The strategically important position of Corinth next to the Isthmus, the sole land route to the Peloponnese, where all the overland routes converged, and which possessed two ports on either side, Lechaion in the Gulf of Corinth towards the west and Kenchreai on the Saronic Gulf towards the east, led to the establishment of the city of Corinth, both during Antiquity and the Middle Ages, as a major political and economic center (fig. 1, 3, 11, 34, 38). The

Εικόνα 11:
τοπογραφικό
βυζαντινής
Κορίνθου

Figure 11:
site plan of
Byzantine
Corinth

Εικόνα 9 (δεξιά
σελίδα επάνω):
μουσουλμανικό
τέμενος [6]

Figure 9 (opposite
page top):
Muslim mosque
[6]

Εικόνα 10 (δεξιά
σελίδα κάτω):
κρήνη [12]

Figure 10
(opposite page
bottom):
fountain [12]

Εικόνα 12 :
νότια τείχη
[IV18-V2] με
αρχαία τοιχοδομία

Figure 12:
south enceinte
[IV18-V2] with
ancient masonry

τίας, περίοδο στην οποία εντάσσονται επίσης τρία **τζαμιά** [6-8], **λουτρά** [10-11] και κτιστές **κρήνες** [12-13] (Πίν. Α, εικ. 9, 10).

Η στρατηγική γεωγραφική θέση της Κορίνθου δίπλα στον Ισθμό, της μοναδικής χερσαίας πύλης της Πελοποννήσου, στον οποίο συγκλίνουν όλοι οι δρόμοι της τελευταίας, διαθέτοντας δύο λιμάνια εκατέρωθεν, το Λέχαιο δυτικά στον Κορινθιακό κόλπο και τις Κεγχρεές ανατολικά στον Σαρωνικό, ανέδειξε την πόλη, τόσο στην αρχαιότητα όσο και στον μεσαίωνα, σε κορυφαίο πολιτικό και οικονομικό κέντρο (εικ. 1, 3, 11, 34, 38). Ο Ακροκόρινθος αποτελεί διαχρονικά κρίσιμο συστατικό στοιχείο στο αμυντικό σύστημα της Κορίνθου. Ήδη από την αρχαιότητα, αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο της οχύρωσης της. Είχε την μορφή εκτεταμένης, τειχισμένης ακρόπολης, ενταγμένης στην αχανή οχύρωση που περιελάμβανε την πόλη και το λιμάνι του Λεχαίου.

Η αρχαιότερη οικοδομική φάση του τείχους, με ζώνες από αδρούς ασβεστόλιθους, θυμίζει

Acrocorinth, in its turn, was in all periods a pivotal constituent of Corinth's defensive system. It played the role of an extensive, walled acropolis, incorporated into the vast fortification that included the city and the port of Lechaion.

The oldest building phase of the walls, constructed using limestone rubble, is reminiscent of Mycenaean cyclopean masonry; however, recent scholarship concludes that the very first fortification was constructed in the archaic period, during the reign of the tyrant Kypselos and his successors (657-583 BC) (fig. 12). During the 4th or around the second half of the 3rd c. BC, this first fortification was reinforced⁴. Extensive and imposing parts of this phase, constructed using poros ashlar and mainly polygonally shaped limestone, built in at

⁴ Carpenter 1936a. Winter 1991.

μικηνναϊκή κυκλώπεια τοιχοδομία, ωστόσο οι μελετητές της δέχονται ότι η πρώτη οχύρωση χτίστηκε την αρχαϊκή εποχή, όταν στην Κόρινθο κυβερνούσαν ο τύραννος Κύψελος και οι απόγονοί του (657-583 π.Χ.) (εικ. 12). Κατά τη διάρκεια του 4ου ή στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ., η οχύρωση ενισχύθηκε⁴. Εκτεταμένα επιβλητικά λείψανα αυτής της φάσης, κτισμένα με λαξευτούς πωρόλιθους και κυρίως πολυγωνικούς ασβεστόλιθους, δομημένους με τουλάχιστον δύο διαφορετικούς τρόπους, είναι ορατά στα μεσαιωνικά τείχη (εικ. 13). Το 146 π.Χ., η τελική νίκη των Ρωμαίων επί των Ελλήνων σφραγίζεται με την ολοκληρωτική καταστροφή της ηγήτιδας πόλης των τελευταίων, της Κορίνθου, από τον στρατηγό Λεύκιο Μόμμιο. Τότε, οι Ρωμαίοι αχρηστεύουν και τα τείχη της Κορίνθου.

least two different manners, are visible in the medieval walls (fig. 13). In 146 BC, the final victory of the Romans over the Greeks is sealed by the utter complete destruction of the leading Greek city of Corinth by general Lucius Mommus. The walls of Corinth were also dismantled by the Romans at that time.

⁴ Carpenter 1936. Winter 1991.

Εικόνα 13:
αρχαίος πύργος
III9

Figure 13:
ancient tower
III9

Πρωτοβυζαντινός Ακροκόρινθος (4ος-7ος αι.)

Protobyzantine Acrocorinth (4th-7th c.)

Εικόνα 15 (δεξιά
σελίδα):
βυζαντινή
Κινστέρνα [4]

Figure 15
(opposite page):
Byzantine
Cistern [4]

Το 44 π.Χ., εκατό χρόνια μετά τον αφανισμό της, η Κόρινθος επανιδρύεται από τον Ιούλιο Καίσαρα ως ρωμαϊκή αποικία. Γρήγορα ανακτά την σημασία της και αναδεικνύεται έδρα του ανθυπάτου της Επαρχίας Αχαΐας, πρωτεύουσα δηλαδή της ρωμαϊκής διοίκησης στην Ελλάδα. Η πρωτοβυζαντινή Κόρινθος παραμένει έδρα της αυτοκρατορικής διοίκησης, ενώ η Εκκλησία της αναδεικνύεται σε μητρόπολη της Ελλάδας. Η πόλη θα γνωρίσει μεγάλη οικιστική ανάπτυξη, η οποία φθάνει μέχρι την αυγή των Σκοτεινών Αιώνων, τον 7ο δηλαδή αιώνα⁵. Οχύρωση θα αποκτήσει αρκετά όψιμα, τον 5ο ή τον 6ο αιώνα μ.Χ., ενταγμένη σε ευρύτερα προγράμματα καστροκτισίας

In 44 BC, one hundred years after its devastation, Corinth is founded anew by Julius Caesar as a Roman colony. It rapidly regains its importance and is established as the seat of the governor of the province of Achaia, i.e. the capital of Roman rule in Greece. Protobyzantine Corinth retains this status, while its Church attains metropolitan status in Greece. The city will see great urban development, which lasts until the eve of the Middle Ages, namely, the 7th century⁵. It will be fortified rather late, in the 5th or 6th c. AD, of a larger castle building projects carried out by Theodosios II (408-450) and/or Justinian (527-565), mostly for fear of or as a result of barbaric raids⁶. The Hexamilion Wall across the Isthmus might have been built by Theodosios II, but it certainly was reinforced by Justinian, as is confirmed by an inscription⁷. The construction of a defensive enceinte

⁵ Sanders 2002. Slane & Sanders 2005.

Εικόνα 14:
ανασκαφή ΒΑ
κορυφής (Ιερό
Αφροδίτης [1],
παλαιοχριστιανική
βασιλική [3],
πύργος [5],
οθωμανικός τάφος
[9])

Figure 14:
excavation on
the northeast
peak (Sanctuary
of Aphrodite
[1], Early
Christian church
[3], tower [5],
Muslim tomb
[9])

⁵ Sanders 2002. Slane & Sanders 2005.

⁶ Avraméa 1997, 60-66, along with previous bibliography.

⁷ Gregory 1993.

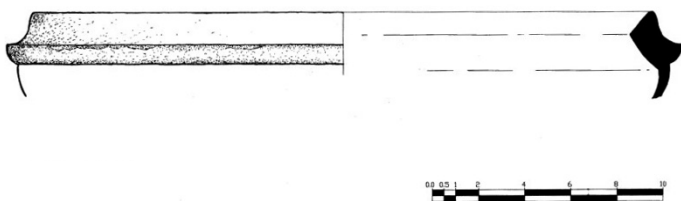
Εικόνα 16:
παλαιοχριστιανικό
επίθημα
αμφικιονίσκου

Figure 16:
Early Christian
mullion impost

από τον
Θεοδόσιο
Β' (408-450)
ή/και τον Ιουστινιανό
(527-565), υπό τον φό-
βο ή ως συνέπεια των βαρβαρικών
επιδρομών⁶. Το Εξαμίλιον Τείχος στον Ισθμό
ίσως κατασκευάστηκε από τον Θεοδόσιο Β',
σίγουρα όμως ενισχύθηκε από τον Ιουστινιανό,
όπως επιβεβαιώνει η επιγραφική μαρτυρία⁷.
Σύγχρονη είναι και κατασκευή αμυντικού περι-
βόλου στην πόλη (εικ. 11)⁸. Χαρακτηριστική
είναι η ομοιότητα στην τοικοποιία των δύο
οχυρώσεων, που αποτελούνται από μεγάλους
αδρολαξευμένους λιθόπλιθους και spolia αρ-
χαιών κτηρίων. Το νέο τείχος της πόλης περι-
κλείει ελάχιστο τμήμα της αρχαίας τειχισμένης
έκτασης και τμήμα μόνο της πρωτοβυζαντινής
Κορίνθου. Ωστόσο, και το περίγραμμα του
αρχαίου τείχους της πόλης, το οποίο αν και
εγκαταλειμμένο θα ήταν ασφαλώς ορατό, θα
είχε τον χαρακτήρα ορίου για τον αστικό ιστό,
όπως τεκμηριώνει η ανάπτυξη των μεσαιωνι-
κών συνοικιών εντός αυτού. Αντίστοιχη λει-
τουργία τεκμηριώνεται και αλλού, όπως στην
βυζαντινή Αθήνα⁹. Η νέα οχύρωση αποκόπτει
την πόλη από την ακρόπολή της, τον Ακροκό-
ρινθο, ο ρόλος του οποίου στο νέο αμυντικό

Εικόνα 17:
λεκανίδα (β' μισό
5ου αι.)

Figure 17:
basin (second
half of 5th c.)

⁶ Avraméa 1997, 60-66, με την προγενέστερη βιβλιο-
ογραφία.

⁷ Gregory 1993.

⁸ Gregory 1979. Slane & Sanders 2005, 293.

⁹ Kazanaki-Lappa 2002, 639-640, 642-644.

enclosing the city must be dated to the
same period⁸ (fig. 11). The similarities in
the masonry type of both fortifications are
striking; both are built with large, roughly
cut ashlars and ancient spolia. The new
city walls enclose a fraction of the
ancient walled area and only a part
of Protobyzantine Corinth. Still,
even the remaining outline of the
ancient city walls must, despite
its devastation, have acted as a sort
of boundary for the urban fabric,
as is attested by the development of
medieval city quarters within it. A similar
practice is observed elsewhere as well, for
example in Byzantine Athens⁹. This new
fortification disconnects the city from its
acropolis, Acrocorinth, the latter taking
on a different role in the new defensive
system. Its remote position obscures its
exact function in the fortification layout
of the city and the port. A similar example,
where the fortified acropolis is discon-
nected from the walled city appears to be
Protobyzantine Argos, and its castle, as
well as in several other ancient cities, such
as Ephesos¹⁰. In all aforementioned cases,
as in many others, two separate settle-
ment centers appear to evolve in parallel.

In any case, however, the use of the Acro-
corinth during the Protobyzantine period
is confirmed by archaeological evidence. A
three-aisled Early Christian **basilica** [3]¹¹
was built in place of an ancient sanctu-
ary of Aphrodite in the north-east peak,
which continued to be used, though with
consecutive alterations, throughout the
medieval period (Plan A, fig. 4, 14).

In a central point in the castle, behind the
inner line of defense, namely, where the
urban fabric consistently developed, one
finds a large, elongated, vaulted, brick **cis-
tern** [4] of the same time period (Plan

⁸ Gregory 1979. Slane & Sanders, 2005, 293.

⁹ Kazanaki-Lappa 2002, 639-640, 642-644.

¹⁰ Foss 1979, 111-115.

¹¹ Blegen 1930a.

σύστημα διαφοροποιείται. Η απομακρυσμένη θέση του καθιστά προβληματική την ερμηνεία της λειτουργίας του στην αμυντική θωράκιση της πόλης και του λιμανιού. Ένα αντίστοιχο φαινόμενο αποκοπής της οχυρής ακρόπολης από την τειχισμένη πόλη φαίνεται ότι συνέβαινε και στο πρωτοβυζαντινό Άργος με το κάστρο του, πρακτική που δεν είναι άγνωστη και σε πολλές άλλες αρχαίες πόλεις, όπως η Έφεσος¹⁰. Στις προαναφερθείσες περιπτώσεις, αλλά και σε πολλές άλλες, φαίνεται ότι αναπτύσσονται οικισμοί σε δύο πυρήνες.

Σε κάθε περίπτωση όμως, η χρήση του Ακροκορίνθου κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο τεκμηριώνεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Στην βορειοανατολική κορυφή, στην θέση του αρχαίου ιερού της Αφροδίτης, οικοδομήθηκε τρίκλιτη παλαιοχριστιανική **βασιλική** [3]¹¹, η οποία συνέχισε να χρησιμοποιείται με μετασκευές σε όλη την μεσαιωνική περίοδο (Πίν. Α, εικ. 4, 14).

Σε κεντρικό σημείο του κάστρου, πίσω από την εσωτερική γραμμή άμυνας, εκεί δηλαδή που δι-

A, fig. 15, 73)¹². A heavy arcade on piers divides it in two. Pilasters along the long walls suggest that there must have been an earlier phase with different vaulting, reinforced with supporting arches and without intermediate supports, a structure that might never have been completed. The construction of vaults without the use of wooden formwork is of particular interest, as are the bricks along the central part of the arch, which are placed perpendicular and not radially to the axis of the vault, a solution that also offer additional structural integrity¹³. The all-brick construction of the cistern points to an earlier date, and may be linked with the building program of Justinian. In that case, the early phase, if it was ever completed, must be dated even earlier. The large square formed over this cistern must have housed important public buildings, maybe even an important church.

Εικόνα 18:
περίβολος στην
βόρεια χαράδρα,
δυτικό άκρο

Figure 18:
enceinte of the
north bay,
west end

¹⁰ Foss 1979, 111-115.

¹¹ Blegen 1930a.

¹² Bon 1936, 257-259.

¹³ Lancaster 2009. Cf. similar vaulting in a cistern in Middle Eastern Amaseia: Foss & Winfield 1986, 18 and fig. 58.

Εικόνα 19 (επάνω):
περίβολος στην
βόρεια χαράδρα
και πυλίδα G4

Figure 19 (top):
enceinte of the
north bay and
postern G4

αχρονικά αναπτύχθηκε ο οικιστικός ιστός του κάστρου, βρίσκεται μεγάλη, επιμήκης θολωτή πλινθόκτιστη **κινστέρνα** [4] της ίδιας εποχής (Πίν. Α, εικ. 15, 73)¹². Ισχυρή πεσσοστοιχία την διαιρεί σε δύο κλίτη. Παραστάδες στους μακρούς τοίχους υποδεικνύουν ότι υπήρξε και μια αρχαιότερη φάση με διαφορετική θολοδομία, η οποία ενισχυόταν από σφενδόνια χωρίς ενδιάμεσα στηρίγματα, κατασκευή που ίσως δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατασκευή των θόλων χωρίς την χρήση ξυλοτύπου, με τις πλίνθους στο κεντρικό τμήμα της καμάρας τοποθετημένες κάθετα στον άξονα του θόλου και όχι ακτινωτά, θολοδομική λύση που προσφέρει επίσης καλύτερη στατική επάρκεια¹³. Η ολόπλινθη κατασκευή της δεξαμενής παραπέμπει σε πρώιμους χρόνους και ίσως συνδέεται με την οικοδομική δραστηριότητα του Ιουστινιανού. Στην περίπτωση αυτή, η προγενέστερη φάση, αν είχε πο-

In addition to that, dozens of architectural members from Protobyzantine buildings (fig. 16) have been unearthed, as well as artifacts of the same period, mostly pottery, such as amphorae of the Late Roman 2 type (5th-7th c.) and part of the lip of a 5th c. basin¹⁴ (fig. 17).

Thus documented, the habitation of the Acrocorinth during that period presupposes at least a rudimentary security, and hence, fortification works that would repair the ancient enceinte largely destroyed by Mommius. Procopios' information concerning fortification works in Greece is confirmed both by archaeological excavations and by inscriptions in Corinth and the Isthmus¹⁵. It is difficult to discern Protobyzantine defensive works in the Acrocorinth. It should be assumed that the

¹² Bon 1936, 257-259.

¹³ Lancaster 2009. Πρβλ. αντίστοιχη θολοδομική λύση σε κινστέρνα του κάστρου της Μικρασιατικής Αμάσειας: Foss & Winfield 1986, 18 και εικ. 58.

¹⁴ ID number: KOP.2008/K11. Cf. Slane & Sanders 2005, 260, no. 2-44, 265. Archaeologist Elli Tzavella is studying the pottery.

¹⁵ Προκόπιος, *Περί Κτισμάτων*, κεφ. IV.ii. 23-28.

τέ ολοκληρωθεί, θα πρέπει να αναχθεί ακόμη ωρύτερα. Η μεγάλη πλατεία που σχηματίζεται πάνω από την κινστέρνα πρέπει να φιλοξενούσε σημαντικά δημόσια κτήρια, ίσως ακόμη και κάποιο ναό.

Επί πλέον, δεκάδες είναι τα αρχιτεκτονικά μέλη από πρωτοβυζαντινά κτήρια (εικ. 16), καθώς και τα κινητά ευρήματα της ίδιας περιόδου, κυρίως κεραμική, όπως τμήματα αμφορέων του υστερορωμαϊκού τύπου 2 (5ος-7ος αι.), τμήμα χείλους λεκανίδας του 5ου αι.¹⁴ (εικ. 17).

Η τεκμηριωμένη από τα παραπάνω κατοίκηση του Ακροκορίνθου προϋποθέτει στοιχειώδη ασφάλεια, άρα και οχυρωματικά έργα, που θα συμπλήρωναν τον αχρηστευμένο από τον Μόμμιο αρχαίο περίβολο. Η πληροφορία του Προκόπιου για οχυρωματικά έργα στην Ελλάδα τεκμηριώνεται αρχαιολογικά και επιγραφικά

ancient walls survived in a relatively good state of repair and that any Protobyzantine additions must have been rather limited, most probably in the sections that Mommius had completely demolished, such as the gates. It is even possible that the Protobyzantine interventions are today covered by later phases, as is the case in the walls of the current middle (second) enclosure [II].

Hence, there are two sections that could potentially be dated to this period. One is the northern gorge walls [IV4-IV5], in which ancient ashlar are masterfully reused, reminding us of the fortifications of the city and Hexamilion (Plan A, fig. 18-19). Nevertheless, the incorporated Early Christian architectural members in the inner façade of the same walls, the masonry type of this façade, the small gate G4 with its arch of ashlar voussoirs lined with a brick course, all point to a much later date for this defensive structure, in the Middle

¹⁴ Αρ. Ταυτότ.: KOP.2008/Κ11. Πρβλ. Slane & Sanders 2005, 260, no. 2-44, 265. Την κεραμική μελετά η αρχαιολόγος Έλλη Τζαβέλλα.

Εικόνα 20:
πυλίδα G4 από
το εσωτερικό

Figure 20:
postern G4, from
the inside

στην Κόρινθο και τον Ισθμό¹⁵. Στον Ακροκόρινθο δύσκολα μπορούν να εντοπιστούν πρωτοβυζαντινά αμυντικά έργα. Θα πρέπει ίσως να υποθέσουμε ότι τα αρχαία τείχη διατηρούνταν σε σχετικά ικανοποιητική κατάσταση και ότι οι όποιες πρωτοβυζαντινές προσθήκες θα ήταν αναλογικά περιορισμένες, πιθανόν στα σημεία που ο Μόμμιος είχε καταδαφίσει, όπως λ.χ. στις πύλες. Ίσως, μάλιστα, σήμερα οι πρωτοβυζαντινές επεμβάσεις να καλύπτονται από οψιμότερες φάσεις, όπως άλλωστε συμβαίνει με το τείχος του σημερινού ενδιαμέσου (δεύτερου) περιβόλου.

Δύο είναι τα τμήματα που θα μπορούσαν να αναθούν, ενδεχομένως, σε αυτή την περίοδο. Το ένα είναι το τείχος της βόρειας χαράδρας [IV4-IV5], στο οποίο επαναχρησιμοποιούνται με ιδιαίτερη επιμέλεια οι αρχαίες λιθόπλινθοι, θυμίζοντας τις οχυρώσεις της κάτω πόλης και του Εξαμιλίου (Πίν. Α, εικ. 18-19). Ωστόσο, η ενσωμάτωση παλαιοχριστιανικών αρχιτεκτονικών μελών στην εσωτερική παρειά του ίδιου τείχους, η μορφή της τοικοποιίας της εσωτερικής παρειάς και η πυλίδα G4 του τείχους με την καμάρα από λαξευτούς θολίτες με περιβάλλουσα πλίνθο στο μέτωπο υποδεικνύουν μια χρονολόγηση αυτού του αμυντικού έργου αρκετά οψιμότερα, κατά την μέση βυζαντινή περίοδο (εικ. 20). Μεσοβυζαντινές είναι και οι επάλξεις που στεφανώνουν το ένα τμήμα.

Το δεύτερο, είναι ένα τμήμα μήκους μόλις 5μ. κτισμένο με μικτή τοικοποιία στην νότια πλευρά του κάστρου, μεταξύ των σημείων IV14-IV16 (εικ. 21). Παρά τις αλλεπάλληλες επιδιορθώσεις και τα μπαλώματα, διακρίνεται η αρχική της μορφή: αργολιθοδομή εναλλασσόμενη με τριπλές σειρές πλίνθων. Διακρίνονται τρεις καθ' ύψος πλίνθινες ζώνες. Το ελάχιστο αυτό κομμάτι τείχους είναι προφανώς κάποια τοπική επιδιόρθωση, ενώ σήμερα είναι ενταγμένο ανάμεσα σε μεσοβυζαντινές και οθωμανικές φάσεις. Εδράζεται επί των λειψάνων του αρχαίου τείχους και συμπληρώνεται καθ' ύψος από μεσοβυζαντινή τοικοποιία. Συνεπώς, τόσο ο τύπος της τοικοποιίας, όσο και η θέση της στην χρονολογική αλληλουχία των τοικοδομικών τρόπων στο συγκεκριμένο σημείο καθιστούν

Byzantine period (fig. 20). Of similarly Middle Byzantine date are the crenellations that crown this wall section.

The second is a section only 5m. long, built with mixed masonry on the east side of the castle, between points IV14-IV16 (fig. 21). Despite successive repairs and patches, its original form is still discernible: rubble masonry alternating with triple brick courses. Three such brick courses are to be found along the height of the wall. This fractional section of wall is obviously some sort of local repair, today incorporated within posterior (Middle Byzantine and Ottoman) phases. It rests on the remains of the ancient walls and is filled in along its height with Middle Byzantine masonry. Hence, both the type of masonry, as well as its position in the chronological sequence of masonry types in the same place, points to a date in the Protobyzantine period,

¹⁵ Προκόπιος, *Περί Κτισμάτων*, κεφ. IV.ii. 23-28.

πιθανή μια χρονολόγησή του στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, κατά την οποία, άλλωστε, είναι ιδιαίτερα διαδομένη στην Ελλάδα¹⁶. Ωστόσο, πριν την συστηματική διερεύνηση του σημείου δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο η τοιχοποιία αυτή να είναι και οψιμότερη, ακόμη και μεσοβυζαντινή.

during which it was, crucially, prevalent in Greece¹⁶. Still, without a systematic investigation of this spot, one cannot rule out the possibility that this masonry might be later, perhaps even of Middle Byzantine date.

Εικόνα 21:
νότια τείχη. Τμήμα
με μικτή τοιχοποιία

Figure 21:
South Wall.
Section with
mixed masonry

¹⁶ Ενδεικτικά: Νικόπολη, Θεσσαλονίκη, Φίλιπποι. Στην Πελοπόννησο, η μικτή τοιχοποιία απαντά άπαξ στο Εξαμίλιο (Gregory 1993, 138), ενώ πρόσφατα έχει εντοπιστεί στην οχύρωση της Σπάρτης από τον Κ. Τσουρή και της Μεθώνης από τον Μ. Κάππα και έχουν θεωρηθεί πρωτοβυζαντινές.

¹⁶ Indicatively: Nikopolis, Thessalonike, Philippoi. In the Peloponnese, mixed masonry is encountered once in Hexamillion (Gregory 1993, 138), while it was recently also discovered in the fortifications of Sparta by K. Tsouris and of Methoni by M. Kappas and have been considered to be ProtoByzantine.

Ο Ακροκόρινθος των Μεταβατικών Αιώνων (7ος αι. - 843)

Acrocorinth in the Transitional centuries (7th c. – 843)

Στους δύσκολους Μεταβατικούς Αιώ-
νες, η Κόρινθος εξακολουθεί να είναι
εκκλησιαστικό κέντρο και έδρα της αυ-
τοκρατορικής διοίκησης. Στο τέλος του 7ου
αιώνα (687-694) γίνεται πρωτεύουσα του νε-
οσύστατου θέματος Ελλάδος κι έναν αιώνα
αργότερα (786-788) πρωτεύουσα του νέου,
συρρικνωμένου, θέματος Πελοποννήσου. Ταυ-
τόχρονα, η μητρόπολή της παραμένει εκκλησι-
αστική κεφαλή της περιοχής. Όπως προκύπτει
από τις ανασκαφές που διενεργεί η 25η ΕΒΑ
τα τελευταία χρόνια, η Κόρινθος εξακολουθεί
να διατηρεί τον αστικό της χαρακτήρα με δρα-
στηριότητα που ανιχνεύεται μέσα, αλλά και έξω
από τα πρωτοβυζαντινά τείχη της κάτω πόλης.

Η «καστροποίηση» του πρώιμου μεσαιώνα,
η κατάργηση των αστικών λειτουργιών και
η συρρίκνωση των πόλεων σε κάστρα, στην
Κόρινθο λαμβάνουν ιδιαίζουσα μορφή, κα-
θώς η θεματική πρωτεύουσα διαθέτει δύο

κάστρα: εκείνο της κάτω πόλης και τον
Ακροκόρινθο. Έτσι, η αναφορά του αυ-
τοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυ-
ρογέννητου, κατά την εξιστόρηση των
γεγονότων της πολιορκίας της Πάτρας
από τους Σλάβους το έτος 805, ότι “ό
...στρατηγός υπήρχεν πρὸς τὴν ἄκρην
τοῦ θέματος ἐν κάστρῳ Κορίνθου...”,
δεν είναι σαφές σε ποιο από τα δύο αυ-
τά κάστρα αναφέρεται, αφού η έννοια αυτή
ταυτίζεται με εκείνη της πόλης. Ας σημειωθεί,

In the troubled Transitional centuries,
Corinth maintains its status as an eccle-
siastical center and the seat of imperial
administration. Around the end of the 7th
c. (687-694), it becomes the capital of the
newly established theme of Greece, and a
century later (786-788) the capital of the
new, reduced, theme of the Peloponnese.
At the same time, its metropolis remains
the ecclesiastical head of the region. The
excavations that the 25th Ephorate of Byz-
antine Antiquities has been carrying out
in recent years, have demonstrated that
Corinth retains its urban character, and
its activity is traceable both within and
outside the Protobyzantine walls of the
lower city.

The “castralization” of the early Middle
Ages, the decline of urban functions and
the reduction of cities into castles took a
peculiar form in Corinth, as the capital of
the thema possessed two castles: that of the

Εικόνα 22:
μολυβδόβουλο
υπάτου Ιωάννη
(8ος αι.)

Figure 22:
lead seal of
consul Ioannes
(8th c.)

ωστόσο, ότι όταν πρέπει να διακρίνουν οι Βυζαντινοί την κάτω πόλη από τον Ακροκόρινθο, την μεν πρώτη την αναφέρουν ως «εμπόριον» ή «χώρα» και τον δεύτερο ως «κάστρον»¹⁷. Αδιευκρίνιστος λοιπόν παραμένει ο ρόλος του Ακροκορίνθου αυτή την περίοδο.

Οι περιορισμένες ανασκαφές έχουν αποδώσει ευρήματα κυρίως του 7ου αι. Οι παλαιές ανασκαφές της ΑΣΚΣΑ είχαν εντοπίσει επτά νομίσματα του Ηρακλείου (610-641) και είκοσι τέσσερα του Κωνσταντού Β΄ (641-668) από την περιοχή της βασιλικής και της κρήνης Άνω Πειρήνης¹⁸. Ένα ακόμη νόμι-

lower city and the Acrocorinth. Therefore, the passage in the account of the siege of Patras by the Slavs in 805, written by the emperor Constantine VII Porphyrogenetos and reporting that “ὁ ...στρατηγός ὑπήρχεν πρὸς τὴν ἄκραν τοῦ θέματος ἐν κάστρῳ Κορίνθου...” (“the ...general was posted at the edge of the theme in the castle of Corinth”), is unclear, since the term “castle” could refer to either that of the Acrocorinth or to the city itself. It should be noted, though, that when the Byzantines wished to differentiate between the lower city and the Acrocorinth, they referred to the first as “emporeion” or “chora” and to the latter as “castron”¹⁷. On the basis of the above, the

Εικόνα 25 (επάνω): νότιος περίβολος. Τείχη με τρεις τοιχοποιίες: αρχαία και δύο μεσαιωνικές

Figure 25 (above): south enceinte. Walls with three types of masonry: one ancient and two medieval

Εικόνα 23: πόρπη τύπου «Κορίνθου», β' μισό 7ου – αρχές 8ου αι.

Figure 23: “Corinthian” buckle (second half of 7th c. – early 8th c.)

¹⁷ *De adm. Imp.*, 228-229, κεφ. 49. Εμπόριον: Νικήτας Χωνιάτης, 75. Χώρα: *Χρονικόν του Μορέως*, στ. 1459-1462: “Τὸ κάστρον γὰρ τῆς Κόρινθος κεῖται ἀπάνω εἰς ὄρος / βουνὴν ὑπάρχει θεόκτιστον καὶ ποῖος νὰ τὸ ἐγκωμιάσει; / ἡ χώρα γὰρ εὕρσκετον κάτωθεν εἰς τὸν κάμπον / μὲ πύργους γὰρ καὶ μὲ τειχέα καλὰ περικλεισμένη”.

¹⁸ Bellinger 1930, 66.

¹⁷ *De adm. Imp.*, 228-229, chap. 49. Εμπόριον:

Εικόνα 26:
πύργος III8 με
spolia στην βάση

Figure 26:
tower III8 with
spolia on the
surface of its
lower section

σμα του Ηρακλείου βρέθηκε στις έρευνες της 25ης ΕΒΑ, καθώς και σχετικά περιορισμένη κεραμική, όπως τμήμα κανατιού του 7ου αι.¹⁹ Ειδικό ενδιαφέρον για την χρήση του χώρου παρουσιάζει η ανεύρεση ενός μολυβδόβουλου του 8ου αι. που ανήκε στον ύπατο Ιωάννη (εικ. 22), μια μπρούτζινη πόρπη του 7ου-8ου αι. από τάφο στην παλαιοχριστιανική βασιλική²⁰, η οποία προφανώς εξακολουθεί να είναι σε χρήση, καθώς και μια δεύτερη τύπου «Κορίνθου» (β' μισό 7ου – αρχές 9ου αι.) (εικ. 23). Η αναχρονολόγηση μιας επιγραφής από τον χώρο η οποία, κατά τον Γ. Βελένη, σύμφωνα με παλαιογραφικές ενδείξεις, χρονολογείται στο τέλος της Μεταβατικής περιόδου, δηλαδή στο α' μισό του 9ου αιώνα, δίνει νέες διαστάσεις στην χρήση του κάστρου (εικ. 24). Είναι χαραγμένη πάνω σε κορμό κίονα από άγνωστο ναό του Ακροκορίνθου και αναφέρεται σε έναν, αμάρτυρο από άλλη πηγή, επίσκοπο Φώτιο, ο

Εικόνα 24:
επιγραφή
επισκόπου Φωτίου
πάνω σε κορμό
κίονα ναού (α' μισό
9ου αι.)

Figure 24:
inscription on
church column
referring to
bishop Photios
(first half of 9th
c.)

ο οποίος εμπλουτίζει τον κατάλογο των μητροπολιτών Κορίνθου²¹.

Εφ' όσον ο κορμός δεν μεταφέρθηκε από την κάτω πόλη σε άγνωστο χρόνο, τότε η σύνδεση του μητροπολιτη με μια εκκλησιά του Ακροκορίνθου προδίδει την σημασία που έχει αποκτήσει ο χώρος αυτή την εποχή της ανασφάλειας.

Στις οχυρώσεις, δεν μπορεί να διαγνωστεί με ασφάλεια φάση που να χρονολογείται αυτή την εποχή. Μια πρόχειρη αργολιθοδομή που εντοπίζεται πάνω από τα αρχαία τείχη και κάτω από τις μεσοβυζαντινές τοιχοποιίες, μέσω αυτής της σχετικής χρονολόγησης θα μπορούσε, ενδεχομένως, να συνδεθεί με την μεταβατική περίοδο, στοι-

role of the Acrocorinth during this period is bound to remain unclear.

The limited excavations on Acrocorinth have produced mostly 7th c. finds. Older excavations carried out by the ASCSA had brought to light seven coins of Heracleios (610-641) and twenty-four of Constans II (641-668) in the area of the basilica and the Upper Peirene spring¹⁸. Another coin of Heracleios was found during the investigations of the 25th Ephorate, as well as a few pieces of pottery, such as a segment of a 7th c. jug¹⁹. A particularly interesting find, as valuable evidence for the use of the space, is an 8th c. lead seal belonging to consul Ioannes (fig. 22), a 7th-8th c. bronze buckle found in a grave in the Early Christian basilica²⁰, which was apparently still in use, and another buckle of the “Corinth” type (second half of the 7th-early 9th c.) (fig. 23). The revised chronology of an inscription, that according to palaeographical indications on which G. Velenis was based on is to be dated towards the end of the Transitional period, i.e. the first half of the 9th c., opens up new prospects for the study of the functions of the castle (fig. 24). It is carved on a column from an unidentified church in the Acrocorinth and makes reference to a bishop Photios, unknown from other sources, who must be added to the list of Corinthian bishops²¹. Assuming that this column was not transported there from the lower city, the connection of this

Νικήτας Χωνιάτης, 75. Χώρα: Χρονικόν του Μορέως, ll. 1459-1462: Τὸ κάστρον γὰρ τῆς Κόρινθος κεῖται ἀπάνω εἰς ὄρος / βουνὴν ὑπάρχει θεόκτιστον καὶ ποῖος νὰ τὸ ἐγκωμιάσει; / ἡ χώρα γὰρ εὐρίσκειτον κάτωθεν εἰς τὸν κάμπον / μὲ πύργους γὰρ καὶ μὲ τειχέα καλὰ περικλεισμένη”. (“The castle of Corinth stands on a mount/ such a mountain built by God and who might praise it/ while the chora lies down in the valley/ encircled well with towers and walls.”)

¹⁹ Πρβλ. Slane & Sanders 2005, 276, no. 4-38, 280.

²⁰ Davidson 1937, 235, εικ. 6A-B. Davidson 1957, 271, no. 2188, pl. 114. Sanders 2002, 648.

²¹ Για την παλιότερη χρονολόγηση και την προγενέστερη βιβλιογραφία: Feissel & Philippidis-Braat 1985, 295-296.

¹⁸ Bellinger 1930, 66.

¹⁹ Cf. Slane & Sanders 2005, 276, no. 4-38, 280.

²⁰ Davidson 1937, 235, fig. 6A-B. Davidson 1957, 271, no. 2188, pl. 114. Sanders 2002, 648.

²¹ For previous dating and earlier bibliography: Feissel & Philippidis-Braat 1985, 295-296.

χειοθετώντας κάποια αμυντική δραστηριότητα στον λόφο, χρειάζεται όμως περαιτέρω διερεύνηση (εικ. 25). Επίσης, τα χαμηλά τμήματα της εσωτερικής (τρίτης) γραμμής οχύρωσης III είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου δομημένα με spolia αρχαίων κτηρίων, κυρίως παλαιοχριστιανικών (εικ. 26). Θα μπορούσαν, συνεπώς, να έχουν κτιστεί αυτή την εποχή.

bishop to a church in Acrocorinth reveals the importance that the area had acquired in those times of heightened insecurity.

A fortification phase that can be safely dated to this period cannot be found. A rough, rubble masonry section, situated over the ancient walls and under the Middle Byzantine walls, could potentially, through relative chronology, be attributed to this Transitional period. Thus, it confirms the existence of fortification constructions on the hill at the time, but further investigation is required (fig. 25). Also, the lower part of the inner (third) line of defense III is almost entirely built of spolia from ancient, mainly Early Christian buildings (fig. 26). These could possibly have been built in this period.

Μεσοβυζαντινός Ακροκόρινθος (843-1210)

Middle Byzantine Acrocorinth (843-1210)

Εικόνα 27:
μεσοβυζαντινό
μαρμάρινο
θωράκιο τέμπλου
με σφίγγα και
λιοντάρι (11ος
-12ος αι.)

Figure 27:
Middle Byzantine
marble screen
panel depicting
sphinx with lion
(11th - 12th c.)

Στην μέση βυζαντινή περίοδο, η Κόρινθος αναπτύσσεται ταχύτατα και εξελίσσεται σε μεγάλο οικονομικό κέντρο. Αναδεικνύεται σε περιφερειακό πόλο συγκέντρωσης και διάθεσης αγροτικών προϊόντων με βιοτεχνική παραγωγή (κεραμική, μετάξι, μεταποίηση γεωργικών προϊόντων). Η ακμή αυτή αποτυπώνεται και στην πολεοδομική της επέκταση με πυκνό αστικό ιστό σε περιοχές που είχαν εγκαταλειφθεί από αιώνες, όπως η περιοχή του ρωμαϊκού φόρουμ²², καταλαμβάνοντας εκτεταμένες περιοχές μεταξύ του πρωτοβυζαντινού και του αρχαίου αμυντικού περιβόλου. Τα

παλαιά, πρωτοβυζαντινά τείχη της κάτω πόλης δεν πρέπει να είναι πλέον αξιόπιστα, όπως προκύπτει άλλωστε και από την άλωση και λεηλασία της Κορίνθου από τον Νορμανδό βασιλιά της Σικελίας Ρογήρο Β΄ το έτος 1147.

Αντίθετα, ισχυρά τείχη ορθώνονται πλέον στον Ακροκόρινθο, ο οποίος επί πλέον φαίνεται ότι γνωρίζει και σημαντική αστι-

In the Middle Byzantine period, Corinth develops rapidly and evolves into a major economic center. It emerges as a hub where agricultural produce and manufactured goods (pottery, silk, secondary agricultural products) are collected and distributed from and to the periphery. The city's bloom is illustrated by its urban expansion in the form of a dense urban fabric re-occupying areas abandoned for centuries, such as the area of the Roman forum²², as well as large areas between the Protobyzantine and the ancient walled enclosures. The old, Protobyzantine walls of the lower city must have offered less than adequate protection, as is confirmed by its conquest and sack by the Norman king of Sicily Roger II in 1147.

In contrast, strong walls rise on the Acrocorinth at the time, while the castle appears to undergo intensive urban de-

²² Sanders 2002. Sanders 2003a, ιδίαίτ. 395 κ.ε.

²² Sanders 2002. Sanders 2003a, esp. 395 and onwards.

κή ανάπτυξη. Η νέα πολυδάπανη οχύρωση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Ακροκόρινθος έχει αποκτήσει πλέον προέχοντα ρόλο στην Κόρινθο και ίσως εκεί να βρίσκεται η έδρα των διοικητικών και εκκλησιαστικών αρχών.

Στο εσωτερικό του, εντοπίστηκαν λείψανα κτηρίων στις ανασκαφές των αναλημματικών τοίχων κάτω από την μεγάλη κιστέρνα. Σημαντικές είναι και οι ενδείξεις ναοδομικής δραστηριότητας: η τρίκλιτη βασιλική στο ιερό της Αφροδίτης έχει και μεσοβυζαντινή φάση. Από τις έως σήμερα έρευνες έχουν εντοπιστεί εκ περισυλλογής ή με ανασκαφή δεκάδες μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά ναών αυτής της εποχής (επιστύλια, πεσσίσκοι και θωράκια μαρμάρινων τέμπλων, αμφικιονίσκοι παραθύρων, περιθυρώματα κλπ.) (εικ. 27). Μολοντί μπορεί κανείς να υποθέσει ότι ορισμένα θα μπορούσαν να έχουν μεταφερθεί από την κάτω πόλη, δεν αναιρείται το γεγονός ότι αυτά βρέθηκαν στο κάστρο και είχαν χρησιμοποιηθεί εκεί. Άλλωστε, από τα μεσοβυζαντινά γλυπτά, ελάχιστα είναι εντοιχισμένα σε β' χρήση στα τείχη και τα κτήρια του κάστρου, στοιχείο που ενισχύει την πιθανότητα αυτά να κοσμούσαν ναούς της εποχής στον Ακροκόρινθο. Στα γλυπτά περιλαμβάνονται και δεκατέσσερα επιστύλια τέμπλου που χρονολογούνται από τον 10ο έως τον 12ο αι., τα οποία θα μπορούσαν να κοσμούν ισάριθμες εκκλησίες και μας δίνουν μια εικόνα του αριθμού των μεσοβυζαντινών ναών που λανθάνουν στον χώρο²³. Σε αυτά περιλαμβάνεται και ένα

velopment as well. This new, costly fortification leads to the conclusion that the Acrocorinth has acquired a prominent role in Corinth and that it might house the seat of administrative and ecclesiastical authorities.

The excavations around the retaining walls under the great cistern have unearthed remains of buildings in the interior of the Acrocorinth. There are also important indications of church building activity: the three-aisled basilica at the sanctuary of Aphrodite also has a Middle Byzantine phase. To this day, excavations or surface surveys have brought to light dozens of marble architectural members and sculptures belonging to churches of this period (architraves, colonettes and panels from marble altar-screens, window mullions, door frames, etc.) (fig. 27). Despite the fact that they might have been transported there from the lower city, it is undeniable that they were found in the castle and put to use there.

Besides, hardly any Middle Byzantine sculptures are incorporated and reused in the walls and buildings of the castle, a fact that supports the assumption that at the time they were still serving their primary function of decorating the churches in

Εικόνα 28: μεσοβυζαντινό μαρμάρινο επιστύλιο τέμπλου με επιγραφή από ναό της Παναγίας

Figure 28: Middle Byzantine marble architrave from the iconostasis of Panagia church with an inscription

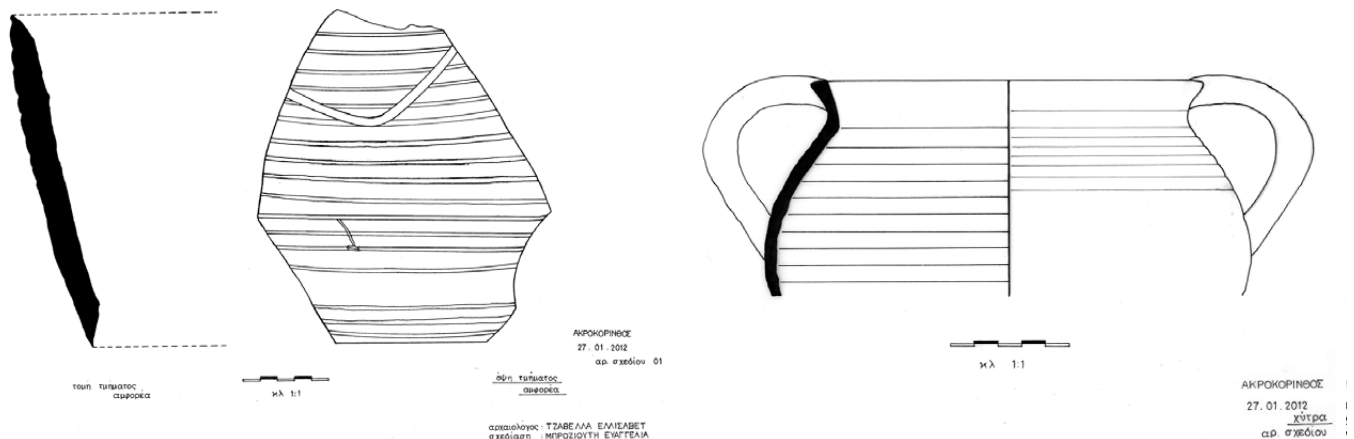
Εικόνα 29 (κάτω αριστερά): μεσοβυζαντινός αμφορέας τύπου Οτράντο

Figure 29 (below left): Middle Byzantine amphora (Otranto type)

Εικόνα 30 (κάτω δεξιά): μεσοβυζαντινή χύτρα

Figure 30 (below right): Middle Byzantine cooking pot

²³ Η μελέτη και δημοσίευση της γλυπτικής γίνεται από την δρα. Ε. Μανωλέσσου.

Εικόνα 31:
πύργος V
βορειοανατολικής
κορυφής

Figure 31:
tower V on the
northeast peak

ενεπίγραφο του 10ου-11ου αι., εντοιχισμένο σε νεώτερη επισκευή του τείχους, στην πρώτη γραμμή της δυτικής οχύρωσης, το οποίο μας πληροφορεί ότι προέρχεται από ναό αφιερωμένο στην Παναγία (εικ. 28). Την κατοίκηση του κάστρου βεβαιώνουν επίσης τα νομίσματα και η κεραμική [τμήματα από αμφορείς (εικ. 29), χύτρες (εικ. 30) και εφυσλωμένα αγγεία²⁴].

Την ίδια εποχή, οι δύο εσωτερικές κορυφές του λόφου που προσφέρουν εποπτεία σε ένα μεγάλο τμήμα της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας, καθώς και στις δύο θάλασσες, τον Κορινθιακό και τον Σαρωνικό κόλπο, αποκτούν από ένα μεγάλο ορθογωνικό πύργο [V1, 5] (Πιν. Α, εικ. 1, 3-4). Στην βορειοανατολική κορυφή διακρίνονται σήμερα τα ερείπια του ενός δίπλα στην βασιλική που ιδρύθηκε στη θέση του ιερού της Αφροδίτης (εικ. 31). Έχει υποστηριχθεί ότι από αυτόν προέρχεται μια επιγραφή στην οποία μνημονεύεται ότι ο «Ἄναξ Λέων [έχει ταυτιστεί με τον Λέοντα Στ' (886-912)]

the Acrocorinth. These sculptures include fourteen altar-screen architraves dating to the 10th till the 12th c., which might have adorned an equal number of churches and provide a clue as to the true number of still undiscovered churches in the castle²³. These architraves include an inscribed one from the 10th-11th c., incorporated into a later wall repair on the outer line of defense towards the west, which informs us that it comes from a church dedicated to the Holy Virgin (fig. 28). The habitation of the castle is also confirmed by coins, pottery (segments of amphorae) (fig. 29), cooking pots (fig. 30) and glazed ceramics²⁴.

In the same period, the two interior peaks of the hill that offer a good vista of a large part of the Peloponnese and Mainland Greece, as well as of the two sea bodies, the Gulf of Corinth and the Saronic Gulf,

²⁴ Αμφορέας τύπου Οτράντο (9^{ος}-12^{ος} αι.), Αρ. Ταυτότ.: KOP.2008/K11. Πρβλ. Sanders 2003b, 16, fig. 4.13. Χύτρα, Αρ. Ταυτότ. KOP.1989/K4.

²³ Dr. E. Manolesou is researching and will be publishing the Byzantine sculpture.

²⁴ Otranto type amphora (9th-12th c.), ID number: KOP.2008/K11. Cf. Sanders 2003b, 16, fig. 4.13. Cauldron, ID number: KOP.1989/K4.

ἔστησε πύργον...»²⁵ ο οποίος είχε την λειτουργία φρουράς. Από τον νοτιοδυτικό πύργο διακρίνονται λείψανα της κατώτερης στάθμης του, ενσωματωμένα στις μεταγενέστερες φάσεις.

Οι **μεσοβυζαντινές οχυρώσεις** του Ακροκόρινθου αποτέλεσαν ένα από τα σημαντικότερα μεσοβυζαντινά οικοδομικά προγράμματα της αυτοκρατορίας στην Νότια Ελλάδα. Τότε υλοποιείται η οριστική χάραξη των τειχών, η οποία σώζεται έως και σήμερα, όπως υποδεικνύουν τα τμήματα που διατηρούνται σε όλη σχεδόν την περίμετρο. Η αμυντική οργάνωση ακολουθεί τα γνωστά βυζαντινά πρότυπα και προσαρμόζεται στα δεδομένα του χώρου. Τα βασικά στοιχεία της μεσοβυζαντινής οχύρωσης είναι τα ακόλουθα:

- Ο περίβολος ακολουθεί εν πολλοίς εκείνη του αρχαίου τείχους. Τα τείχη αξιοποιούν και ενσωματώνουν λειτουργικά τις παλαιότερες αμυντικές κατασκευές, όπως τον μεγάλο νότιο πύργο στο συγκρότημα της εσωτερικής κεντρικής πύλης, καθώς και τον βόρειο και νότιο προμαχώνα στην ίδια γραμμή άμυνας (Πίν. Β, εικ. 12-13, 18-19, 32-33). Η αξιοποίηση των αρχαίων δομών και η ενσωμάτωσή τους στις

acquire a large rectangular tower each [VI, 5] (Plan A, fig. 1, 3-4). On the north-east peak, one can still discern the ruins of the one tower next to the basilica founded there in place of the sanctuary of Aphrodite (fig. 31). It has been claimed that an inscription which reads «*Ἀναξ Λέων ἔστησε πύργον...*» (“*ruler Leo [identified with emperor Leo VI (886-912)] erected a tower...*”)²⁵ belongs to the same building which must have functioned as a signal tower. The remains of only the lower level of the south-west tower survive, embedded in subsequent phases.

The **Middle Byzantine fortifications** of the Acrocorinth constituted one of the most important Middle Byzantine building programs of the Empire in southern Greece. It is at this time that the definitive outline of the curtain walls is realized, an outline that survives to this day, as is attested by surviving sections throughout the modern perimeter. The defensive organization of the castle follows well established Byzantine standards, adapted to the particularities of the location. The

²⁵ Rife 2008.

²⁵ Rife 2008.

Εικόνα 32:
βόρειος
προμαχώνας
III13 εσωτερικού
τείχους

Figure 32:
north bastion
III13 of the inner
wall III

βυζαντινές οχυρώσεις αποτελεί τον κανόνα σε όλες τις θέσεις που υπήρχαν παλαιότερα τείχη.

- Η χάραξη αξιοποιεί στο έπακρο την φυσική οχύρωση της θέσης (εικ. 1, 3, 4, 34). Ο λόφος περιβάλλεται από έναν απλό **περίβολο** [IV] και σε τείχη μήκους περίπου 2.700μ. υπάρχουν μόλις δύο μικροί πύργοι στην σχετικά ευάλωτη νότια πλευρά. Ο ένας, ο IV17, είναι σχεδόν τετραγωνικής κάτοψης, διαστάσεων 4,00x4,15μ. και ο δεύτερος τριγωνικός IV16 με πλευρές 4,35x4,60μ. (Πίν. Α, εικ. 35, 36). Ένας ακόμη ορθογωνικός πύργος [IV7] στην βόρεια πλευρά μάλλον πρέπει να χρονολογηθεί σε οψιμότερη περίοδο (Πίν. Α, εικ. 37). Δεν μπορεί, βέβαια, να αποκλειστεί η πιθανότητα να υπήρχαν κι άλλοι πύργοι στα σημεία που δεν σώζονται τα μεσαιωνικά τείχη ή να έχουν αντικατασταθεί από μεταγενέστερες κατασκευές, αυτό όμως δεν αλλάζει την γενική εικόνα της απολύτως σποραδικής χρήσης τους. Άλλωστε, οι πύργοι υποκαθίστανται στον Ακροκόρινθο από «ψευδοπύργους» ή «ψευδοπρομαχώνες» [IV2-IV6, IV9-IV12, IV18-IV19] που διαμορφώνονται από τους ίδιους τους περιβόλους όταν ακολουθούν τις έντονες προεξοχές του εδάφους (Πίν. Α, εικ. 4, 34, 38). Η λύση αυτή εφαρμόζεται και στα νεώτερα τμήματα του περιβόλου, σε αντικατάσταση, προφανώς, των παλαιότερων.

basic elements of Middle Byzantine fortifications are the following:

- The enclosure outline is very close to that of the ancient walls. The walls exploit and functionally incorporate older defensive structures, such as the large south tower in the internal, central gate complex [G3], as well as the north and south bastions on the same line of defense [III] (Plan B, fig. 12-13, 18-19, 32-33). The exploitation of old structures and their incorporation into the Byzantine fortifications is the norm where older walls survived.
- The fortification layout takes full advantage of the naturally fortified position (fig. 1, 3, 4, 34). The hill is enclosed with a simple enceinte [IV] and on the 2.700m. long walls there are only two small towers on the relatively vulnerable southern side. The first, IV17, is an almost rectangular tower, measuring 4.00x4.15m., and the second IV16 is triangular with 4.35x4.60m. sides (Plan A, fig. 35, 36). Yet another rectangular tower [IV7] on the northern side must probably be dated to a later period (Plan A, fig. 37). Of course, it cannot be ruled out that other towers might have existed, especially in the loca-

Εικόνα 33:
νότιος
προμαχώνας
III6 εσωτερικού
τείχους III

Figure 33:
south bastion
III6 of the inner
wall III

- Η απρόσιτη θέση του κάστρου επέτρεψε στους Βυζαντινούς να υψώσουν ένα χαμηλό αναλογικά τείχος ύψους 5μ. περίπου, το οποίο απολήγει σε περίδρομο με οδοντωτές επάλξεις, από όπου πολεμούν οι αμυνόμενοι (εικ. 18, 40). Ελάχιστα είναι τα τμήματα των διατηρημένων μεσαιωνικών επάλξεων, η πλειονότητα των οποίων έχει ανακατασκευαστεί πολύ οψιμότερα. Σε ορισμένα σημεία, όπως πάνω από την νότια πυλίδα G7, διακρίνονται δύο επίπεδα βυζαντινών επάλξεων. Οι χαμηλότερες έχουν τειχιστεί και έχουν ανακατασκευαστεί ψηλότερα (εικ. 40).

- Η έμφαση στην άμυνα του λόφου δόθηκε στο πλέον ευάλωτο σημείο της δυτικής πλευράς του, όπου βρίσκεται και η βασική πρόσβαση στο κάστρο (Πίν. Α, εικ. 1, 4, 6, 41-42, 47-48). Η ανάγκη επίτευξης αυξημένης αμυντικής και αποτρεπτικής ισχύος αφ' ενός, αλλά και προβολής και επίδειξης της αυτοκρατορικής δύναμης στην «επίσημη» όψη με την μεγάλη κεντρική πύλη του κάστρου αφ' ετέρου, οδήγησε στον σχεδιασμό και στην εκτέλεση ενός εντυπωσιακού οχυρωματικού έργου.

- Το σύστημα της δυτικής οχύρωσης απαρτίζεται από δύο περιβόλους [II-III], οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους στα άκρα.

tions where no medieval walls survive. These might also have been replaced by posterior structures, but even that does not detract from the general sense of sporadic tower use. Besides, towers are often replaced by “pseudo-towers” or “pseudo-bastions” [IV2-IV6, IV9-IV12, IV18-IV19] formed by the curtain walls themselves when encountering and following sharp outcroppings of the ground (Plan A, fig. 4, 34, 38). This solution is adopted in the newer parts of the enceinte, obviously reproducing such previous structures.

- The rugged site of the castle enabled the Byzantines to raise only relatively low walls, about 5m. high, which are crowned by a wall-walk with crenellations for the defenders (fig. 18, 40). Scarcely any medieval crenellations survive, as for the most part they were rebuilt at a much later date. In certain areas, such as over the southern small gate G7, one can discern two levels of Byzantine battlements. The lower level was walled off and then built over at a greater height (fig. 40).

- Emphasis was given to the defense of the most vulnerable part of the hilltop,

Εικόνα 34:
ο Ακροκόρινθος
και τα τείχη από
Νότο

Figure 34:
Acrocorinth and
its fortification
from the South

Εικόνα 35:
ορθογωνικός
πύργος IV17

Figure 35:
rectangular
tower IV17

- Το **εξωτερικό** και χαμηλότερο υψομετρικά βυζαντινό τείχος βρίσκεται, κατά την γνώμη μας, στην θέση της ενδιάμεσης, σήμερα, δυτικής οχύρωσης II (Πίν. Α, εικ. 4, 43). Έφρασσε το πέρασμα προς το εσωτερικό της οχύρωσης στο στενότερο σημείο της δυτικής πλαγιάς, μεταξύ κάθετου βράχου προς Ν και του κρημού προς Β.
- Η σημερινή του εικόνα οφείλεται σε πολύ μεταγενέστερες μετασκευές: το τείχος επενδύθηκε για να ενισχυθεί η αντοχή του στο πυροβολικό και στην κορυφή διευθετήθηκαν σειρά από κανονιοθυρίδες προς βορράν και τυφεκιοθυρίδες, αφανισμένες σήμερα, προς Ν (εικ. 42-43). Η βυζαντινή οχύρωση αρχικά ενισχυόταν από μεγάλους πύργους, από τους οποίους σώζεται μόνον ένας, ο νοτιότερος, χτισμένος πάνω στο βράχο, ο οποίος υπερέχει των τειχών, αλλά δεν εξέχει της όψης του μεταπυργίου [II 1] (Πίν. Α, εικ. 41-44, 47, 75-77). Οι άλλοι είτε κατεδαφίστηκαν, είτε τροποποιήθηκαν στις νεώτερες μετασκευές, όπως προδίδουν τα ίχνη τους και επιβεβαιώνουν οι αποτυπώσεις των Ενετών μηχανικών του 17ου αι.
- Η μεσοβυζαντινή εξωτερική είσοδος G2 του κάστρου βρίσκεται στο νότιο άκρο αυτού του εξωτερικού (και σήμερα ενδιάμεσου) τείχους (Πίν. Α, εικ. 43-48, 75). Όντας η εξωτερική **πύλη** του κάστρου, ο αρχιτέκτονας την χωροθέτησε με τρόπο που να επιτυγχάνεται η μέγιστη δυνατή ασφάλεια. Για να μην ορατή, άρα και ευπρόσβλητη, από τους επιτιθέμενους και για να μην είναι εφικτή η κατά μέτωπο επίθε-

mainly the western side, where the main gateway to the castle stands up to this day (Plan A, fig 1, 4, 6, 41-42, 47-48). The need, on the one side to achieve a high level of defensive and deterrent power, and on the other to display and parade imperial power on the “formal” façade with its large central gate, resulted in the design and realization of an impressive defensive structure.

- The western defensive layout is made up of two enclosure walls [II-III], converging at their ends.
- The **exterior Byzantine wall**, at a lower elevation, stood most probably in place of what is today the middle, western line of defense II (Plan A, fig. 4, 43). It obstructed passage into the castle at the narrowest part of the western slope, between a steep rock to the south and a cliff to the north.
- Its present form is the result of subsequent alterations: the wall was reinforced against artillery fire with an additional exterior revetment wall. On its top, a series of cannon holes towards the north and musket holes towards the south, the latter completely lost today, was cut (fig. 42-43). The Byzantine fortifications were initially reinforced with large towers, of which only one, the southernmost, survives. These towers were built on the natural rock, which is higher than the walls, but does not protrude beyond the curtain wall [III 1] (Plan A, fig. 41-44, 47, 75-77). The rest of the towers were either demolished or altered during later modifications, as is evident from their traces and confirmed by 17th c. Venetian engineers’ drawing surveys.
- The Middle Byzantine exterior gate G2 of the castle is located at the southern end of this exterior (nowadays middle) wall II (Plan A, fig. 43-48, 75). Being the outermost gate of the castle, the architect planned it in such a manner as to ensure maximum security. Thus, in order not to be visible by attackers and hence, vulnerable to direct assault, it was situated at the southern end of the wall. It was aligned

ση εναντίον της, διευθετήθηκε στο νότιο άκρο του τείχους και μάλιστα τοποθετήθηκε κάθετα προς το μέτωπο της οχύρωσης, προφυλαγμένη μέσα σε ένα σύνθετο αμυντικό σύμπλεγμα δίπλα στον βράχο, το οποίο, παρά τις μεταγενέστερες επεμβάσεις, διατηρεί τον βυζαντινό πυρήνα του. Συγκεκριμένα, ανοίγεται στην βάση πύργου που διέθετε έναν ή και περισσότερους ορόφους. Η πύλη και γενικότερα όλη η όψη του πύργου, η επένδυση του ανατολικού τοίχου και οι επάλξεις του σημερινού του δώματος είναι όλες μεταβυζαντινές προσθήκες που έχουν κατασκευαστεί σε δύο τουλάχιστον διαφορετικές χρονικές περιόδους, επενδύοντας όμως τον πυρήνα της, ο οποίος είναι βυζαντινός, όπως φαίνεται και από την τοικοποιία της βόρειας, εσωτερικής του όψης, αλλά και του τόξου στο μέτωπο της καμάρας του διαβατικού, το οποίο σχηματίζεται από καλολαξευμένους θολίτες που περιγράφονται από απλή σειρά λεπτών τούβλων (εικ. 45-46, 48).

Η τοιογράφηση του δωματίου πάνω από τον ορόφο ίσως συνδέεται με την λειτουργία του

perpendicular to the line of defense, protected behind an elaborate defensive complex next to the rock, which, despite later interventions, still retains its Byzantine core. In more detail, the gate opens at the base of a tower that had one or more levels. The gate and the overall façade of this tower, the exterior layer of the east wall and the battlements of today's upper level are all post-Byzantine additions, built in at least two different periods. These additions hide a Middle Byzantine core, as is evident in the masonry of its north, interior façade, as well as the barrel-vaulted walkway, which consist of dressed stone voussoirs, framed with a simple course of thin bricks (fig. 45-46, 48).

The wall painting in the first floor room may be connected to its use as a chapel. It must be noted though, that at least in its present form, it does not possess a sanctuary conch. Chapels within towers are not unknown in Byzantine fortifications, as

Εικόνα 36:
τριγωνικός πύργος
IV16

Figure 36:
triangular tower
IV16

ως παρεκκλησίου. Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι στην σημερινή του μορφή δεν διαθέτει κόγχη ιερού. Παρεκκλήσια μέσα σε πύργους δεν είναι άγνωστα στις βυζαντινές οχυρώσεις, όπως υποδεικνύουν δύο παραδείγματα από την Κωνσταντινούπολη και την Νίκαια.²⁶

Δυτικά, δεύτερος πύργος προφύλασσε την είσοδο από την ευάλωτη δυτική πλευρά. Σήμερα, έχει αντικατασταθεί με νεώτερο [II2] (Πίν. Α, εικ. 43-44, 75). Ο νοτιότερος βυζαντινός πύργος II1, στον οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω, ήταν διευθετημένος έξω και απέναντι ακριβώς από την πύλη, ψηλά πάνω στον βράχο και διατηρεί την μεσαιωνική του μορφή (εικ. 44, 76-77). Με την διάταξη αυτή επιτυχανόταν η μέγιστη δυνατή ενεργητική ασφάλεια της εισόδου: οι επιτιθέμενοι έπρεπε να στριμωχτούν σε ένα στενό, κτιστό ανηφορικό μονοπάτι και να πλησιάσουν την πύλη με την ακάλυπτη από την ασπίδα δεξιά πλευρά τους, εκτεθειμένη στους αμυνομένους, οι οποίοι μπορούσαν να βάλουν ελεύθερα από τα υπερκείμενα του νότιου βράχου τείχη. Ακριβώς έξω από την πύλη G2 βρίσκονταν εν μέσω διασταυρούμενων πυρών από τον όροφο της πύλης και τους δύο πύργους II1 και II2 που πλαισιώναν το συγκρότημα. Τυχόν αμυντικές κατασκευές που ενδεχομένως υπήρχαν και προστάτευαν την είσοδο με κάθετες βολές, όπως εξώστες, δεν σώζονται σήμερα, αφού, όπως ήδη αναφέρθηκε, η ανω-

Εικόνα 37:
ορθογωνικός
πύργος IV7

Figure 37:
rectangular
tower IV7

²⁶ Foss & Winfield 1986, 87. Müller-Wiener 1977, 293.

two specimens from Constantinople and Nice (Nicaea) confirm²⁶.

To the west, a second tower protected the gate on the vulnerable west side. Today it has been replaced by a later tower [II2] (Plan A, fig. 43-44, 75). The aforementioned southernmost Byzantine tower III1 was orientated outside and directly facing the gate, high on the natural rock and today retains its medieval appearance (fig. 44, 76-77). This layout allowed the maximum active defense of the entrance: attackers would have to squeeze through a narrow, built, steep path and approach the gate with their right flank, which was not covered by the shield, completely exposed to the defenders, allowing the latter to attack them freely from the walls over the south rock. Once outside gate G2, the attackers would be subject to crossfire from both the upper level of the gate and the two towers III1 and II2 framing the gate complex. Any defensive structures that might have allowed vertical shot by the defenders, such as machicolations, do not survive today since, as already mentioned, the upper part of the gateway façade is altered by posterior interventions. The gate would be shut using wooden, iron-clad shutters. An underground passage also allowed the defenders to access to the exterior of the castle, even when the main gate was shut (fig. 45).

- The second, interior line of defense [III] follows staple older models, perhaps also due to the need of adaptation to the remains of the existing ancient fortifications (Plan A, fig. 4, 43-43, 49). The wall, laid out in a C-shape, consists of a front wall that bars entrance to the interior of the castle and two converging branches on the sides, projecting from the north and south towards the west and reaching all the way to the outer line of defense. Its central portion is reinforced with six towers [III7-III12]. The four intermediate

²⁶ Foss & Winfield 1986, 87. Müller-Wiener 1977, 293.

δομή της πρόσοψης της εισόδου είναι νεώτερη. Η πύλη θα έκλεινε με ξύλινα, επενδεδυμένα με σίδηρο, θυρόφυλλα. Το θολωτό δωμάτιο στον όροφο, πάνω από το καμαροσκέπαστο διαβατικό της εισόδου, διατηρεί ίχνη τοιχογραφιών. Μια υπόγεια δίοδος επέτρεπε στους αμυνόμενους να έχουν πρόσβαση έξω από το κάστρο με την κεντρική πύλη κλειστή (εικ. 45).

- Η **δεύτερη και εσωτερική γραμμή οχύρωσης** [III] διαμορφώνεται ακολουθώντας διαχρονικά πρότυπα, ίσως και λόγω της προσαρμογής της πάνω στα προϋφιστάμενα λείψανα της αρχαίας οχύρωσης (Πίν. Α, εικ. 4, 42-43, 49). Το τείχος έχει την μορφή ενός C και απαρτίζεται από ένα μέτωπο που φράσσει την πρόσβαση στο εσωτερικό του κάστρου και δυο συγκλίνοντες βραχίονες στα άκρα που προβάλλουν από Β και Ν προς Δ, φθάνοντας έως την εξωτερική γραμμή άμυνας. Το κεντρικό τμήμα του ενισχύεται από έξι πύργους [III7-III12]. Οι τέσσερις είναι ορθογωνικοί [III8-III11] και οι δύο ακραίοι διευθετούνται στις γωνίες που σχηματίζει το τείχος, προβάλλοντας στον χώρο ως τριγωνικοί [III7, III12]. Οι δύο βραχίονες απολήγουν σε ισχυρούς προμαχώνες [III6, III13], ακολουθώντας την διάταξη της αρχαίας αμυντικής οργάνωσης. Η οχύρωση

ones are rectangular [III8-III11], and the towers at either end are positioned in the corners of the wall, thus projecting out as triangles [III7, III12]. The two branches terminate in strong bastions [III6, III13], following the initial layout of the ancient fortifications. The enceinte has undergone extensive rebuilding (such as the north intermediate tower III11), demolition (such as the south corner tower III7), modification (such the addition of cannon-holes and musket-holes to the tops of towers and bastions in place of the original crenellations [III8-III12]) and repairs, as well as rejoining of extensive sections of the façade. Still, these interventions do not seriously alter the Byzantine character of the structure.

- Prospective attackers, upon entering the vast space between the two wall enclosures II and III, would come face to face with an impressive, great wall with massive towers (Plan A, fig. 41-42, 47, 49, 74, 81). Surrounded, thus, by a high wall, attackers would then have to cross a steep area, completely exposed to defender fire. The formal, main gate G3 of

Εικόνα 38:
ο Ακροκόρινθος
από Ανατολάς.
Ψευδοπρομαχώνες

Figure 38:
Acrocorinth, from
the East. Pseudo-
bastions

Εικόνα 39:
τμήμα ανατολικού
περιμετρικού
τείχους με την
αμελέστερη
μεσοβυζαντινή
τοιχοποιία και
επάλξεις

Figure 39:
section of the
eastern circuit
wall with Middle
Byzantine rough
masonry and
parapets

Εικόνα 40:
τμήμα νότιου
περιμετρικού
τείχους [IV14-
IV15] με την
αμελέστερη
μεσοβυζαντινή
τοιχοποιία, την
πυλίδα G7 και
με επάλξεις δύο
φάσεων

Figure 40:
section of the
south circuit
wall [IV14-
IV15] with rough
masonry, postern
G7 and parapets
of two phases
superimposed

έχει υποστεί εκτεταμένες ανακατασκευές, όπως ο βόρειος διάμεσος πύργος III 11, κατεδαφίσεις, όπως ο νότιος γωνιαίος πύργος III 7, μετασκευές, όπως η προσθήκη κανονιοθυρίδων και τυφεκιοθυρίδων στις απολήξεις πύργων και μεταπυργίων στην θέση των οδοντωτών επάλξεων [III 8-III 12], καθώς και συμπληρώσεις και αρμολογήματα σε μεγάλα τμήματα της πρόσοψης. Ωστόσο, οι επεμβάσεις αυτές δεν αλλοιώνουν τον βυζαντινό χαρακτήρα του έργου.

- Εισερχόμενος ο δυνητικός εισβολέας στον αναπεταμένο κενό χώρο μεταξύ των δύο περιβόλων II και III αντίκριζε να υψώνεται εντυπωσιακό το ισχυρό τείχος με τους ογκώδεις πύργους (Πίν. Α, εικ. 41-42, 47, 49, 74, 81). Περικυκλωμένος από το ψηλό τείχος, έπρεπε να διασχίσει έναν ανηφορικό χώρο απολύτως ακάλυπτος στα πυρά των αμυνομένων. Ακριβώς στον κεντρικό μνημειακό άξονα του εσώτερου τείχους III είναι διαμορφωμένη η επίσημη, κεντρική **πύλη** G3 του Ακροκόρινθου (Πίν. Α, εικ. 49-52). Η διευθέτησή της στο κεντρικό μεταπύργιο, ανάμεσα σε δύο ογκώ-

the Acrocorinth stands right on the central, monumental axis of the inner wall III (Plan A, fig. 49-52). Its placement on the center of the curtain wall, between two massive towers, repeats an ancient pattern which remained prevalent throughout the Byzantine era. This is evident by its widespread use, regardless of the shape of the towers, from Syria (Saône)²⁷ and the Middle East (Hierapolis²⁸, Ephesos²⁹) to Italy (Calabria, Santo Niceto³⁰) and the nearby and contemporary Byzantine gate of the east walls of Acronauplia. The very same system was

²⁷ Mesqui 2008, 52, fig. 2.

²⁸ Protobyzantine walls, north gate: P. Arthur, *Byzantine and Turkish Hierapolis*, Istanbul 2006, 163.

²⁹ Müller-Wiener 1961, fig. 21: the similarity of the towers flanking the gate of the Ephesos castle with those of Acrocorinth is remarkable: Foss & Winfield 1986, 132, fig. 7.

³⁰ Martorano 2002, 129-137.

Εικόνα 41:
δυτικές οχυρώσεις.
Οι γραμμές II και III

Figure 41:
west
fortifications.
Lines of defense
II and III

Εικόνα 42:
δυτικές οχυρώσεις:
η τάφος και οι
γραμμές I, II και III

Figure 42:
west
fortifications: the
moat trench and
the three lines of
defense I,
II and III

δεις πύργους, ανεξαρτήτως του σχήματος των πύργων, επαναλαμβάνει ένα αρχαίο πρότυπο το οποίο παρέμεινε ιδιαίτερα δημοφιλές σε όλη την βυζαντινή περίοδο, όπως διαπιστώνεται από το εύρος της εφαρμογής, από την Συρία (Saône)²⁷ και την Μικρά Ασία (Ιεράπολις²⁸, Έφεσος²⁹) μέχρι την Ιταλία (Καλαβρία, Santo Niceto³⁰) και την πλησιόχωρη, χρονικά και χωρικά, βυζαντινή πύλη του ανατολικού τείχους της Ακροναυπλίας. Το ίδιο σύστημα εφαρμόστηκε και στις πύλες των θεοδοσιανών τειχών της Κωνσταντινούπολης με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την μνημειακή διαμόρφωση της Χρυσής Πύλης³¹. Αυτή η κλασική διάταξη παρέμεινε δημοφιλής στον Μοριά και στα σταυροφορικά κάστρα, όπως στην α' φάση

employed in the gates of the Theodosian walls of Constantinople, the Golden Gate being the most characteristic example³¹. This classic gate layout remained in use in the Morea even in Crusader castles, such as the 1st phase of Chloumoutzi³².

The fortification project, apart from instilling a sense of security to the locals, must also have acted as a constant reminder of imperial power. In contrast to the *incastellamento*³³ of Western Europe that transformed the medieval landscape with the erection of feudal castles, in Middle Byzantine Romania the constructions of defensive structures was the sole privilege of the central administration. This building activity centered mainly on city fortifications, which continued to constitute the basic executives of imperial power, and less on strictly military fortresses, such as those found in the Middle East during

²⁷ Mesqui 2008, 52, εικ. 2.

²⁸ Πρωτοβυζαντινά τείχη, Β πύλη: P. Arthur, *Byzantine and Turkish Hierapolis*, Istanbul 2006, 163.

²⁹ Müller-Wiener 1961, εικ. 21: η ομοιότητα των πύργων που πλαισιώνουν την πύλη του κάστρου της Εφέσου με εκείνους του Ακροκορίνθου είναι εντυπωσιακή: Foss & Winfield 1986, 132, εικ. 7.

³⁰ Martorano 2002, 129-137.

³¹ Asutay-Effenberger 2007, 54-61.

³¹ Asutay-Effenberger 2007, 54-61.

³² Mesqui 1997, 128.

³³ On this term: Toubert 1998.

του κάστρου Χλουμούτζι³².

Το έργο, πέρα από την ασφάλεια που ενέπνεε στους ντόπιους, ασφαλώς θα λειτουργούσε και ως διαρκής υπόμνηση της αυτοκρατορικής εξουσίας. Σε αντίθεση με το *incastellamento*³³ της Δυτικής Ευρώπης που διαμόρφωσε το μεσαιωνικό τοπίο με την ανέγερση φεουδαρικών κάστρων, στην μεσοβυζαντινή Ρωμανία η κατασκευή αμυντικών έργων ανήκε αποκλειστικά στον σχεδιασμό της κεντρικής διοίκησης. Επρόκειτο για οχυρώσεις πόλεων, οι οποίες συνέχισαν να αποτελούν τους βασικούς ιμάντες άσκησης της αυτοκρατορικής εξουσίας και λιγότερο για φρούρια με αμιγώς στρατιωτικό χαρακτήρα, όπως αυτά που απαντούν κυρίως

³² Mesqui 1997, 128.

³³ Για τον όρο: Toubert 1998.

Comnenian times, whose function was to guard against the Seljuq Turks. The decision to erect the most impressive castle of the Peloponnese in its major city and the most prominent tax collection center of its whole agricultural and manufacturing production was not arbitrary. On the one hand, it offered protection to the imperial administration and its collection of taxes and goods, and on the other, it deterred those that might entertain notions of overturning it.

The frame of gate opening G3 is built with massive, ancient ashlar and forms a horizontal lintel with columns and large wooden beams. Passive defense measures, which follow the conservative, traditional Roman and Probyzantine patterns, consist of a double-shutter, ironclad, wooden door

Εικόνα 43:
ενδιάμεση γραμμή οχύρωσης [II] και πύλη G2 από Ν

Figure 43:
the intermediate line of defense [II] and the gate G2, from the South

Εικόνα 44:
ενδιάμεση γραμμή
οχύρωσης [II].
Συγκρότημα πύλης
G2 και νότιο τμήμα
από Δ

Figure 44:
the intermediate
line of defense
[II]. Gate G2
complex and
south section of
the wall, from
the West

στην Μικρά Ασία την εποχή των Κομνηνών για την αντιμετώπιση των Σελτζούκων. Η επιλογή να ανεγερθεί το εντυπωσιακότερο κάστρο της Πελοποννήσου στην κορυφαία πόλη της, στο σημαντικότερο φορολογικό κέντρο ελέγχου της γεωργικής και βιοτεχνικής παραγωγής, δεν ήταν τυχαία. Αφ' ενός πρόσφερε προστασία στην αυτοκρατορική διοίκηση και στα αγαθά που συγκέντρωνε από τους φόρους και εφ' ετέρου λειτουργούσε αποτρεπτικά για όσους ήθελαν να την επιβουλευτούν.

Το πλαίσιο του θυραίου ανοίγματος G3 έχει κατασκευαστεί από ογκώδεις αρχαίους λιθόπλινθους και διαμορφώνει οριζόντιο ανώφλι με κίονες και ογκώδη ξύλινα δοκάρια. Η παθητική ασφάλεια ακολουθεί τα συντηρητικά παραδοσιακά ρωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά πρότυπα και απαρτίζεται από μια δίφυλλη ξύλινη θύρα με επένδυση και την καταφραγή που διευθετείται ενδότερα, στο μέσον του διαβατικού. Αντίθετα, στην μεσαιωνική οχυρωματική αρχιτεκτονική της Δύσης, η διάταξη αυτή αντιστρέφεται και γίνεται καταφραγή-θυρόφυλλα³⁴. Η ενεργητική άμυνα περιορίζεται στην πλαγιοβολή, μόνο από τις επάλξεις των πύργων.

and a portocullis placed further inside, in the middle of the length of the covered walkway. In contrast, in western medieval defensive architecture, this arrangement is reversed, with the portcullis placed outside the door shutters³⁴. Active defensive measures are limited to flanking from the tower battlements.

The impressive, slightly horse-shoe shaped, pediment arch in the form of a contracted propylon that adorns the façade emphasizes the ostentatious character of the gate. It is built with cut stone voussoirs, and its pediment was, most probably, roofed with tiles.

An identical arrangement is encountered in ecclesiastical architecture³⁵, so it is evidently a morphological feature of formal architecture. Its importance in the general enhancement of the gate is evident from the crude Ottoman attempts to replicate it in the facades of the first two gates (fig. 43, 75, 78-79).

³⁴ Mesqui 1981, 203-229.

³⁴ Mesqui 1981, 203-229.

³⁵ Coumbaraki-Pansélinou 1976, 43-45.

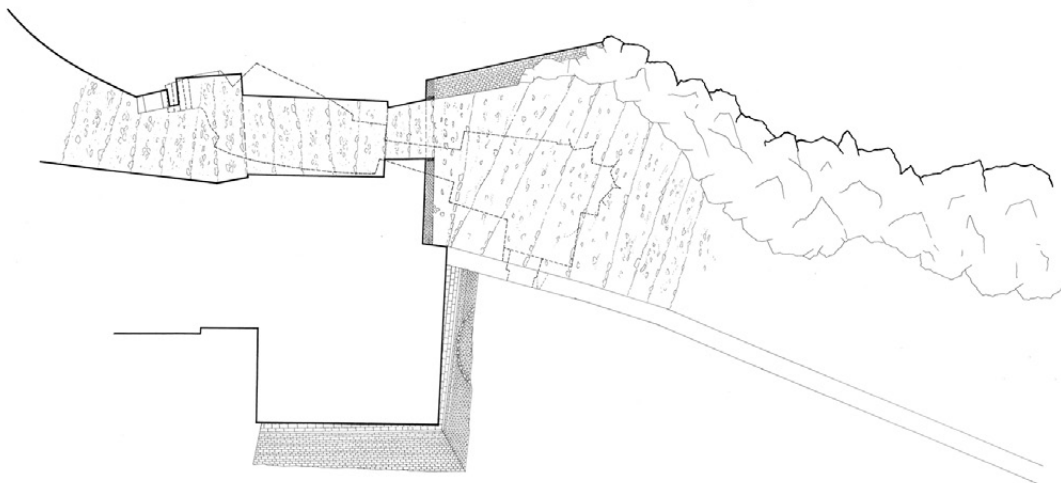
Το εντυπωσιακό, ελαφρώς πεταλόσχημο, αετωματικό αψίδωμα με την μορφή συνεπτυγμένου προπύλου που κοσμεί την όψη τονίζει τον επιδεικτικό χαρακτήρα της επίσημης πύλης. Είναι κατασκευασμένο με λαξευτούς θολίτες και πιθανότατα το αέτωμά του έφερε κεραμοσκεπή, που σήμερα έχει απολεσθεί. Το στοιχείο απαντά αυτούσιο και στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική³⁵, πρόκειται δηλαδή για μορφολογικό χαρακτηριστικό της επίσημης αρχιτεκτονικής. Η σημασία που είχε για την ανάδειξη της πύλης γίνεται φανερή από τις όψεις, πλνν άτεχνες, απόπειρες αντιγραφής του από τους Οθωμανούς στις όψεις των δύο πρώτων πυλών (εικ. 43, 75, 78-79).

In churches, the tympanon of the arch was decorated with wall paintings, hence the term *proskynetarion* that is sometimes used to describe it in the relevant literature³⁶. It is not unlikely that the same was true of the Acrocorinth arch, since it constitutes the main gate of the castle. Similar practices were not, in fact, unknown in the Byzantine world, for example *Isa Kapi* gate in the Constantinian walls of Constantinople, which in later years had acquired painted depictions of Christ on both sides: the Crucifixion on one and the Second Coming on the other³⁷.

³⁵ Coumbaraki-Pansélinou 1976, 43-45.

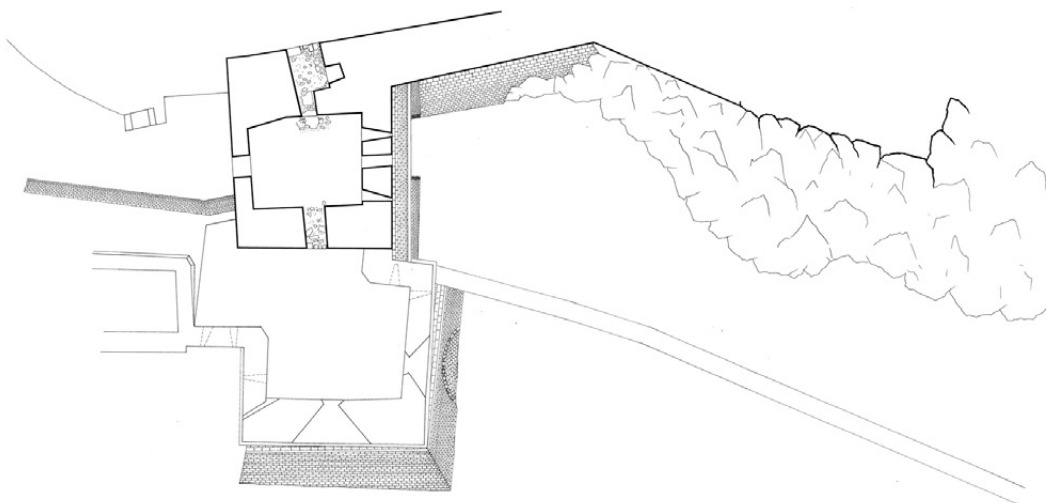
³⁶ On this subject, see below.

³⁷ Παπαζώτος 1995, 44-46.

Εικόνα 45:
πύλη G2.
Κάτοψη ισογείου

Figure 45:
gate G2. Ground
floor plan

Εικόνα 46:
πύλη G2.
Κάτοψη ορόφου

Figure 46:
gate G2. First
floor plan

Εικόνα 47:
δυτικές οχυρώσεις.
Οι γραμμές II και III
από Βορρά

Figure 47:
west
fortifications.
Lines of defense
II and III, from
the North

Εικόνα 48
(απέναντι):
πύργος-πύλη G2. Η
εσωτερική (βόρεια)
πλευρά με το
διαβατικό

Figure 48
(opposite page):
tower-gate G2.
The inner (north)
façade with the
passageway

Στους ναούς, το τύμπανο του αφιδώματος κοσμούταν με τοιχογραφίες, γι' αυτό άλλωστε στην βιβλιογραφία περιγράφονται και ως προσκυντήρια³⁶. Δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο κάτι αντίστοιχο να συνέβαινε και στον Ακροκόρινθο, αφού πρόκειται για την επίσημη πύλη του κάστρου. Παρόμοιες πρακτικές δεν ήταν, άλλωστε, άγνωστες στον βυζαντινό κόσμο, όπως η πύλη Ισα Καρί στο κωνσταντινείο τείχος της Κωνσταντινούπολης, που σε μεταγενέστερους χρόνους απέκτησε ζωγραφισμένες παραστάσεις του Χριστού και στις δύο όψεις: στην μια την Σταύρωση και στην άλλη την Δευτέρα Παρουσία³⁷.

Εσωτερικά, η πύλη έχει την μορφή θολωτού διαβατικού (εικ. 52-53). Ο επίσημος χαρακτήρας της επιβεβαιώνεται με την τοιχογράφηση του θολωτού διαβατικού, από την οποία ελά-

On the interior, the gate forms a vaulted walkway (fig. 52-53). The high official character of the gate is further accentuated by the wall paintings in this vaulted walkway, of which few traces remain, a practice that evokes the Frankish wall paintings in the covered walkway of the gate of neighboring Acronauplia³⁸.

Of the defensive structures outside the enceinte in Acrocorinth, only the small western bulwark X, which has a rectangular tower that prohibits access between the rock formations, can be dated to the Middle Byzantine period, as its masonry is identical to that of the western interior fortification II (Plan A-B, fig. 54).

The defensive technology employed in Middle Byzantine Acrocorinth is rudimentary: crenellated parapets accessed via built

³⁶ Για το θέμα, βλ. παρακάτω.

³⁷ Παπαζώτος 1995, 44-46.

³⁸ Hirschbichler 2005.

Εικόνα 49:
η εσωτερική
γραμμή
οχύρωσης [III]
και η ακρόπολη.
Φωτογραφία
Γερμανικού
Αρχαιολογικού
Ινστιτούτου (DAI)
το 1893

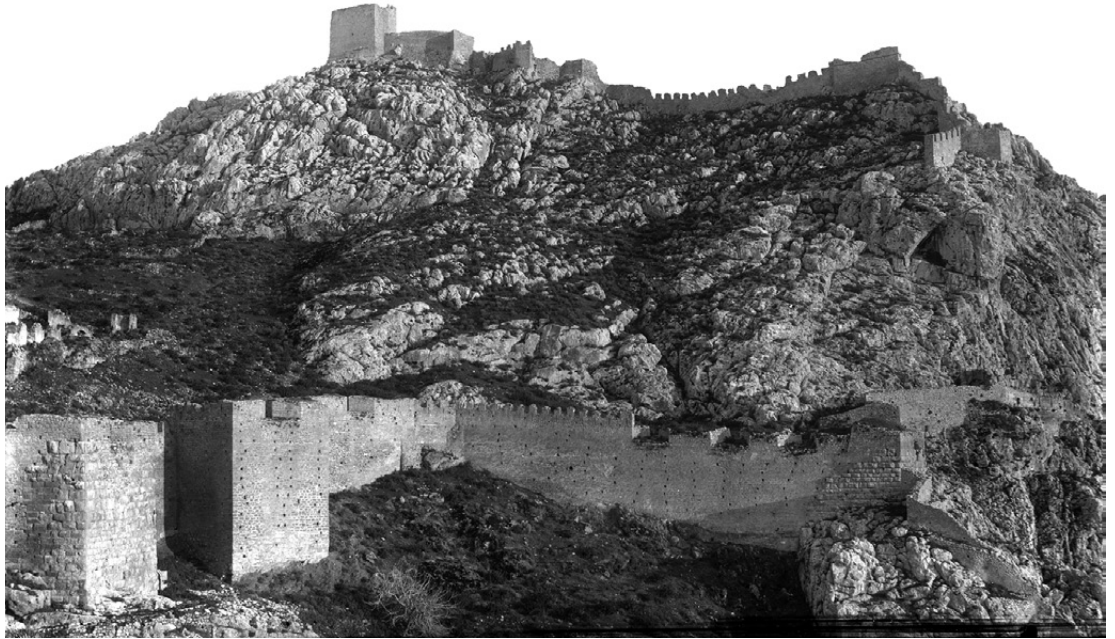

Figure 49:
the inner line
of defense [III]
and the citadel
(1893). Photo
of the German
Archaeological
Institute (DAI)

Εικόνα 50
η πύλη G3. Όψη

Figure 50
gate G3. Façade

χιστα σπαράγματα διατηρούνται, πρακτική που θυμίζει το φραγκικό διαβατικό της πύλης της γειτονικής Ακροναυπλίας³⁸.

Από τις εκτός περιβόλου αμυντικές κατασκευές στον Ακροκόρινθο μόνο το μικρό δυτικό προτείχισμα Χ, με τον ορθογωνικό πύργο που έκλεινε μια πρόσβαση ανάμεσα από τους βράχους μπορεί να χρονολογηθεί στην μέση βυζαντινή περίοδο, καθώς έχει τοιχοποιία όμοια με εκείνη της δυτικής εσωτερικής οχύρωσης (Πίν. Α-Β, εικ. 54).

Η αμυντική τεχνολογία που εφαρμόζεται στον μεσοβυζαντινό Ακροκόρινθο είναι η απολύτως στοιχειώδης: οδοντωτές επάλξεις στις οποίες η πρόσβαση εξασφαλίζεται με κτιστές κλίμακες, καθώς και ελάχιστες τοξοθυρίδες, διευθετημένες στους ορθογωνικούς πύργους σε κλειστούς χώρους, κάτω από τα δώματα (εικ. 51, 55-57). Πρόκειται για τυπική διαμόρφωση που απαντά στην μεσοβυζαντινή οχυρωματική, όπως στους πύργους του Μανουήλ Κομνηνού στην Κωνσταντινούπολη και του Μιχαήλ Γ΄

staircases and few arrow-slits arranged in the vaulted rooms of the rectangular towers (fig. 51, 55-57). This is a typical arrangement frequently to be found in Middle Byzantine defensive architecture, for example in the towers of Manuel Comnenus in Constantinople and of Michael III in Nicaea³⁹. The small height and width of these arrow-slits would not facilitate the use of siege machinery and large bows, and could mean that they were meant to be used for crossbows, a novel weapon that had gained in popularity since the time of Manuel Comnenus⁴⁰. A crossbow and crossbow bolts were recently found in Arcocorinth excavations.

The rectangular towers of the castle also possess internal spaces, in contrast to the triangular one. One enters through a doorway in the back and descends to the interior via a built staircase. The great towers of the inner western walls are divided into

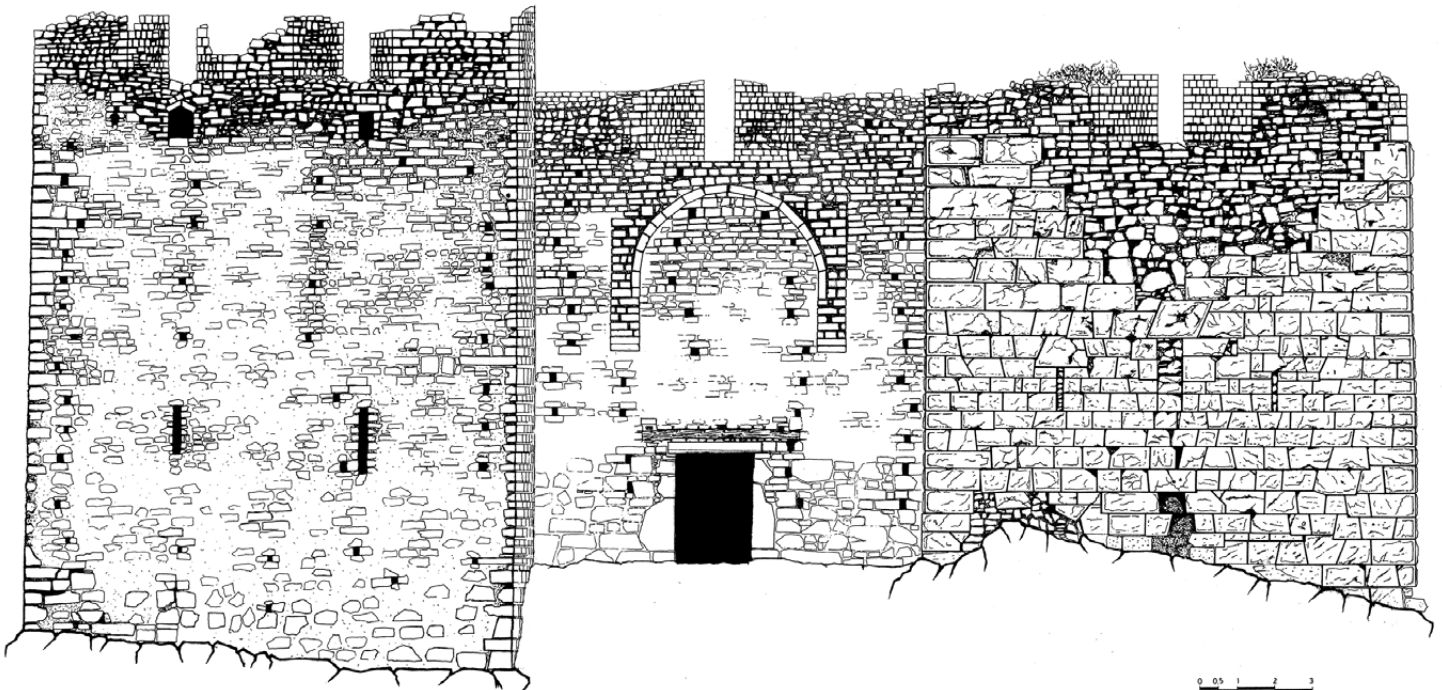
Εικόνα 51:
η πύλη G3 με τους πύργους III9 και III10 εκατέρωθεν

Figure 51:
gate G3 with the towers III9 and III10 on either side

³⁸ Hirschbichler 2005.

³⁹ Foss & Winfield 1986, 48, 82.

⁴⁰ Foss & Winfield 1986, 48.

στην Νίκαια³⁹. Το μικρό ύψος και πλάτος των τοξοθυρίδων δεν επιτρέπει την χρήση πολεμικών μηχανών ή ακόμη και μεγάλων τόξων και καθιστά ενδεχόμενη την χρήση βαλιστριδων, καινοτομία που εφαρμόζεται ευρέως στις βυζαντινές οχυρώσεις από την εποχή του Μανουήλ Κομνηνού⁴⁰.

Οι ορθογωνικοί πύργοι του κάστρου διαθέτουν και κλειστούς χώρους, σε αντίθεση με τον τριγωνικό. Εισέρχεται κανείς από θύρα στην πλάτη και κατέρχεται στο εσωτερικό μέσω κτιστού κλιμακοστασίου. Οι μεγάλοι πύργοι του εσώτερου δυτικού τείχους διαιρούνται σε δύο χώρους, οι οποίοι αναπτύσσονται είτε κατά τον διαμήκη, είτε κατά τον εγκάρσιο άξονα. Τα δύο δωμάτια επικοινωνούν μεταξύ τους με ψηλό θυραίο άνοιγμα.

Τα δωμάτια των πύργων καλύπτονται με ημικυλινδρικούς θόλους που ενισχύονται από ένα σφενδόνιο στο μέσον τους. Οι βυζαντινές καμάρες διατηρούνται ακέραιες σε δύο από τους πύργους [III8, III10], με ορατά τα ίχνη του ξυλότυπου κατασκευής τους (εικ. 55-57). Οι πύργοι απέληγαν σε δώματα με επάλξεις, τα οποία στα νεώτερα χρόνια αναδιαμορφώθηκαν σε πλατφόρμες πυροβολικού. Στο μέτωπο των μεγάλων πύργων ανοίγονται διπλές τοξοθυρίδες. Στον μικρό πύργο της νότιας πλευράς του περιβόλου είναι διευθετημένη μια τοξοθυρίδα (εικ. 35).

Στον νότιο πύργο II 1 της πρώτης βυζαντινής γραμμής οχύρωσης, εκτός από τις τοξοθυρίδες στο ισόγειο, ίσως ενισχυόταν και με ξύλινο εξώστη στο επίπεδο των επάλξεων (εικ. 44, 76-77).

- Από τις πυλίδες που ανοίγονται στον περιβόλο του κάστρου βυζαντινές μπορούν να θεωρηθούν με ασφάλεια η G4 στη βόρεια χαράδρα (εικ. 19-20) και η G7, που προστατεύεται από το οψιμότερο νοτιοανατολικό προτείχισμα IX (εικ. 40, 84-85). Οι άλλες δύο πυλίδες του περιβόλου, G5 και G6, είναι οψιμότερες, καθώς συνδέονται με την κατασκευή των υστερότερων προτειχισμάτων VII -VIII.

Η μεγάλη ανοικοδόμηση του Ακροκορίνθου

two spaces, which run along either the longitudinal or the transverse axis. The two separate spaces are connected via a tall doorway.

The tower rooms are covered using semi-circular vaults, reinforced with a hanging arch in the middle. The Byzantine arches survive intact in two towers [III8, III10], and traces of their wooden formwork are still visible on their mortar (fig. 55-57). The towers had flat terraces with crenellations, which in later years were converted into artillery platforms. Double arrow-slits open onto the main façade of the great towers. The smaller tower IV17 in the southern part of the enclosure possesses a single arrow-slit (fig. 35).

The south tower II1 of the first Byzantine line of defense may have been reinforced with a wooden hoarding on the battlement level, apart from the arrow-slits in the ground floor (fig. 44, 76-77).

- The postern gates opening into the enclosure of the castle that can safely be dated to Byzantine times are G4 in the northern bay (fig. 19-20) and G7, which is protected by the later south-eastern bulwark IX (fig. 40, 84-85). The other two small gates of the enclosure, G5 and G6, are definitely later, as they are connected to the construction of bulwarks VII-VIII, which belong to subsequent phases.

Εικόνα 53:
η πύλη G3. Το τύμπανο πάνω από το θύρωμα με τα σπαράγματα τοιχογραφιών

Figure 53:
gate G3. The lunette above the doorway preserving fragmentary frescos

Εικόνα 52
(*απέναντι*):
η πύλη G3.
Το διαβατικό

Figure 52
(*opposite page*):
gate G3. The passageway

³⁹ Foss & Winfield 1986, 48, 82.

⁴⁰ Foss & Winfield 1986, 48.

Εικόνα 54:
το προτείχισμα Χ

Figure 54:
the bulwark X

μπορεί να χρονολογηθεί με σχετική ασφάλεια τόσο από τα τυπολογικά, όσο κυρίως από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά στην μέση βυζαντινή περίοδο. Στενότερη **χρονολόγηση** καθίσταται ιδιαίτερα δυσχερής λόγω της έλλειψης ακριβώς χρονολογημένων στοιχείων και της σιωπής των γραπτών πηγών. Ωστόσο, η έρευνα που διεξάγει η 25η ΕΒΑ στον Ακροκόρινθο ασφαλώς θα αποδώσει νέα στοιχεία που θα επιτρέψουν μια ακριβέστερη χρονολόγηση των οικοδομικών φάσεων του κάστρου. Τα σημερινά δεδομένα είναι τα ακόλουθα:

Όλα τα προαναφερθέντα βυζαντινά τμήματα του κάστρου έχουν κατασκευαστεί με δύο τοιχοδομικές παραλλαγές, οι οποίες φαίνεται ότι είναι σύγχρονες μεταξύ τους. Η ποιοτικότερη εκ των δύο αποτελείται από σχετικά μεγάλους, επιμήκεις λαξευτούς πωρόλιθους, οι οποίοι σχηματίζουν δόμους (εικ. 26, 48-51, 53, 54). Πλίνθοι παρεμβάλλονται σε οριζόντια πυκνή διάταξη στους οριζόντιους κυρίως αρμούς, σχηματίζοντας σποραδικά ατελείς οριζόντιες ζώνες. Εφαρμόζεται στα πιο προβεβλημένα σημεία του κάστρου, αλλά και σε εκείνα που απαιτείται μεγαλύτερη αντοχή επειδή είναι ευάλωτα ή εκτεθειμένα, όπως οι πύργοι (εικ. 35-36), οι πύλες, οι επάλξεις και οι δυτικές γραμμές οχύρωσης, καθώς και στο προτείχισμα Χ (εικ. 54),

The large-scale building activity on Acrocorinth can be quite safely dated, based both on typological, as well as primarily morphological characteristics to the Middle Byzantine period. A more exact **dating** is particularly difficult, due to the lack of precisely dated elements and the lack of written sources. Nevertheless, the ongoing research of the 25th Ephorate on Acrocorinth will doubtlessly provide new evidence that will allow a more exact dating of the building phases of the castle. The data collected until now lead to the following preliminary conclusions:

All the aforementioned Byzantine parts of the castle were constructed using two masonry type variations, which appear to be contemporary. The higher quality one is made of relatively large, oblong cut porous stone ashlar, built in courses (fig. 26, 48-51, 53, 54). Bricks are interspersed in a dense horizontal course along the horizontal joints mostly, thus forming incomplete sporadic courses. This type of masonry is to be seen in the most prominent parts of the castle, as well as in those where greater strength is required due to their vulnerability and exposure, such as

όπως σημειώνεται ενδεικτικά και στο σχέδιο του Πιν. Β.

Η δεύτερη τοιχοδομική παραλλαγή είναι αμελέστερη και αποτελείται από μικρούς αργούς λίθους που προέρχονται από την λάξευση του ασβεστολιθικού βράχου του λόφου. Τεμάχια πλίνθων διατάσσονται και σε αυτή την περίπτωση σε οριζόντια κυρίως διάταξη στους αρμούς. Παρατηρούνται εξίσου λαξευτοί πωρόλιθοι, οι οποίοι χρησιμοποιούνται σποραδικά, κυρίως στην διαμόρφωση των ακμών των τοίχων (εικ. 39-40) και των πλαισίων των ανοιγμάτων. Όπως φαίνεται και στο σχέδιο του Πιν. Β, αυτός ο τρόπος εφαρμόζεται στα πλέον απόκρημνα και δυσπρόσιτα σημεία της οχύρωσης και κυρίως στην εσωτερική όψη των τειχών, όπου οι αισθητικές αλλά και οι αμυντικές απαιτήσεις είναι σαφώς πολύ πιο περιορισμένες.

Σε αυτές τις δύο περιπτώσεις, μπορούν να προστεθούν και άλλοι τοιχοδομικοί τρόποι με πιο περιορισμένη εφαρμογή, οι οποίοι έχουν εντελώς ειδικά χαρακτηριστικά και προκύπτουν από το τοπικά διαθέσιμο οικοδομικό υλικό. Αναφέρουμε ενδεικτικά την περίπτωση ορισμένων

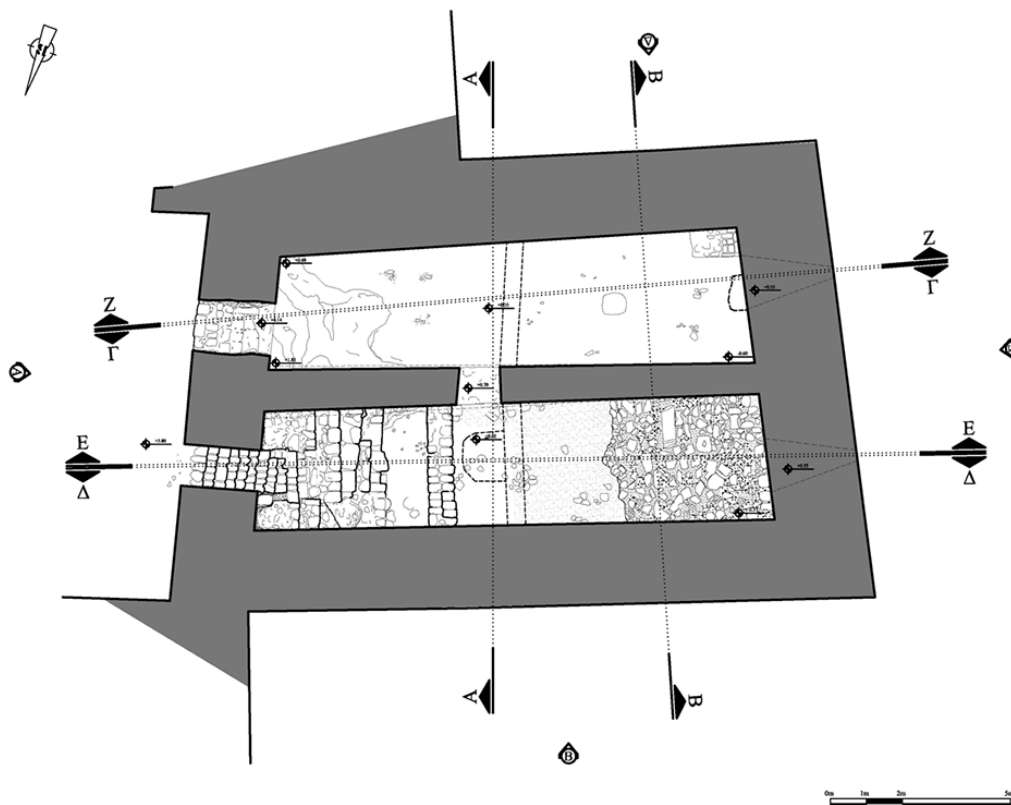
towers (fig. 35-36), gates, parapets and the western lines of defense, in bulwark X (fig. 54), as indicated in Plan B.

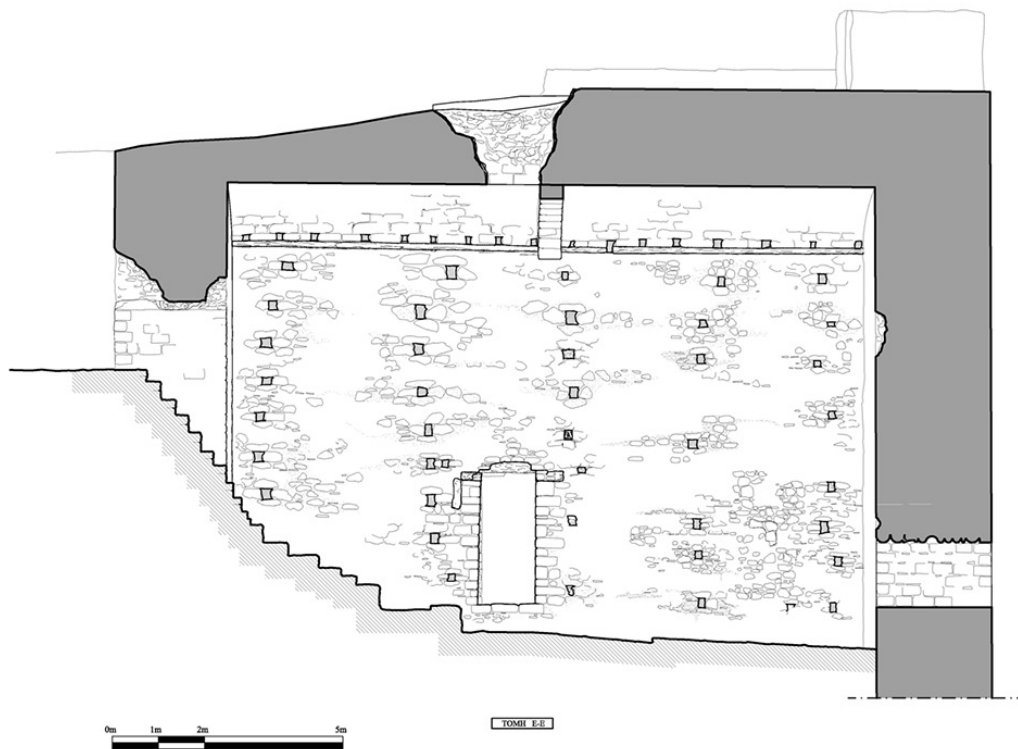
The second type of masonry is less refined and consists of small rubble stones hewn from the local limestone of the hill. Brick pieces are also used here, mostly placed horizontally in the joints. Cut porous stone ashlars are also used, albeit sporadically, mainly in the corners of walls (fig. 39-40) and opening frames. As shown in Plan B, this type of masonry is to be seen in the most precarious and inaccessible parts of the fortification and mostly in the inner facades, where aesthetic and defensive requirements are rather limited.

Other types of masonry are also encountered, but much less frequently, and possess special features that stem from the locally available materials. A case in point are certain wall sections of the enceinte towards the north bay [IV4- IV5], where large, ancient ashlars are reused (Plan B, fig. 18-19, 58).

Εικόνα 55:
πύργος III 10.
Κάτοψη

Figure 55:
the tower III10.
Plan

Εικόνα 56:
πύργος III10.
Διαμήκης τομή

Figure 56:
tower III10.
Longitudinal
section

εκ των τοικοποιιών στην οχύρωση της βόρειας χαράδρας [IV4- IV5], με την ευρεία επανάχρηση μεγάλων αρχαίων λιθοπλίνθων (Πίν. Β, εικ. 18-19, 58).

Οι δύο βασικές τοικοδομικές παραλλαγές δεν εντοπίζονται σε καθ' ύψος επαλληλία σε κανένα σημείο εφαρμογής τους, στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της συγχρονικότητάς τους. Αντίθετα, λειτουργούν συμπληρωματικά καλύπτοντας το μεγαλύτερο τμήμα της κάτοψης των οχυρώσεων. Η καθ' ύψος εφαρμογή τους ανάμεσα στις αρχαίες ή παλαιότερες εν γένει φάσεις και στις διακριτά οψιμότερες, μεταβυζαντινές κατά βάση, συμπληρώσεις, περιγράφει με ασφάλεια το ευρύ πλαίσιο της μεσαιωνικής τους χρονολόγησης. Τα δύο αυτά είδη τοικοποιίας ως προς την μορφή τους δεν προσφέρουν, ωστόσο, ασφαλή στοιχεία για την χρονολόγησή τους με ακρίβεια μέσα στην μέση βυζαντινή περίοδο.

Η παράλληλη εφαρμογή δύο τοικοδομιών σε μια κατασκευή ανάλογα με την σημασία της όψης είναι κοινός τόπος στην μεσοβυζαντινή, αλλά και γενικότερα στην βυζαντινή αρχιτεκτονική. Μάλιστα, στην καστροκτισία η πρακτική

These two basic masonry type variations are never found at the same place or at a height sequence, thus making their concurrent dating all the more likely. Instead, they are used in a complementary manner, covering the largest part of the enceinte outline. The relative height at which they are located, i.e. between ancient or generally previous phases and obviously a newer post-Byzantine one, guarantees their medieval chronology. Still, the morphology of these two masonry types does not offer definitive evidence as to their exact date within the Middle Byzantine period.

The concurrent use of different types of masonry in a structure, depending on the importance of the façade, is common practice in Middle Byzantine architecture, as well as in Byzantine architecture in general. In fact, the practice was particularly common in castle building in Comnenian times⁴¹, especially during the reign

⁴¹ Cf. among others the walls in Vera (Pherrai): Τσουρής & Μπρίκας 2006, 188.

ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη την εποχή των Κομνηνών⁴¹ και μάλιστα επί Μανουήλ Κομνηνού (1143-1180): τείχη Βλαχέρνας στην Κωνσταντινούπολη κλπ.⁴² Επίσης, η εναλλαγή δόμων από αδρολαξευμένους λίθους και απλών, συνήθως ατελών, σειρών πλίνθων απαντά επίσης στην καστροκτισία του Μανουήλ⁴³.

Τα μορφολογικά στοιχεία των ανοιγμάτων, επίσης, δεν προσφέρουν ασφαλείς χρονολογικές ενδείξεις, αφού ακολουθούν διαχρονικά πρότυπα. Ως επί το πλείστον, πρόκειται για απλά ανοίγματα με οριζόντιο ανώφλι, το οποίο σχηματίζεται με μεγάλα ξύλα ή κίονες σε δεύτερη χρήση (εικ. 50-53, 55-57). Οι σταθμοί τους διαμορφώνονται από την τοικοποιία. Τα πλαίσια των μικρών ανοιγμάτων ήταν πιθανόν ξύλινα, ενώ στις πύλες διαμορφώνονται με λίθους συμφυείς με τον τοίχο. Αξιοσημείωτη είναι η σχεδόν πλήρης απουσία πλινθόκτιστων τόξων. Οι τοξοθυρίδες στις όψεις απολήγουν σε ψευδοτόξα, δηλαδή σε τόξα λαξευμένα σε έναν λίθο, μια διαχρονική εφαρμογή, η οποία στον ελλαδικό χώρο γίνεται ιδιαίτερα δημοφιλής τον 12ο και 13ο αι.⁴⁴

Το σημαντικότερο μορφολογικό στοιχείο των μεσαιωνικών οχυρώσεων είναι ασφαλώς το αετωματικό αψίδωμα επί προβόλων πάνω από την κεντρική πύλη. Σύμφωνα με τον Χ. Μπούρα, πρόκειται για αρχιτεκτονική μορφή που δημιουργήθηκε και επιχωριάζει στις εκκλησίες της Αττικής κατά τον 12ο αι., ενώ οψιμότερες μετασκευές έχουν θεωρηθεί οι εφαρμογές αυτού του στοιχείου σε παλιότερες εκκλησίες⁴⁵.

Η πεταλόσχημη μορφή του τόξου στο αέτωμα δεν συνιστά ασφαλές χρονολογικό κριτήριο, ωστόσο τα περισσότερα παραδείγματα απαντούν κατά τον 12ο αι.⁴⁶ Ένα αντίστοιχης μορφής τόξο από την κάτω πόλη, στα καταστήματα της οδού Λεχαίου, θα μπορούσε από τα μορφολογικά του στοιχεία να χρονολογηθεί

of Manuel Comnenus (1143-1180), cf. the Vlacherna walls in Constantinople⁴², etc. The same is true in the case of walls built using alternating courses of ashlar and simple, often incomplete, courses of bricks⁴³.

No safe chronological clues can be derived from the morphological features of the doors and windows either, since they follow diachronically stable standard patterns. For the most part, they are simple openings in the masonry with a horizontal lintel made of timber or reused columns (fig. 50-53, 55-57). Their jambs are formed by the masonry itself. The frames of smaller openings were most probably made of wood, while gate frames were made from stones, incorporated in the masonry. The almost complete lack of brick arches is indeed noteworthy. Pseudo-arches, i.e. arches carved into a single ashlar, are used on the facades of the arrow-slits, a diachronic practice which becomes more prevalent in Greece during the 12th and 13th c.⁴⁴

The most important morphological feature of the medieval fortifications is without doubt the pediment arch on corbels, over the main gate. According to Ch. Bouras, it is an architectural form that was first developed and was customary in the churches of Attica in the 12th c. The same scholar suggests that the presence of this element in churches of earlier periods must be attributed to subsequent modifications⁴⁵.

The horse-shoe shaped arch on the pediment does not constitute a safe chronological criterion, although most instances of it do belong to the 12th c.⁴⁶. A similar arch in a Lechaion road shop in the lower city could possibly also be dated to the 12th c.

⁴¹ Εντελώς ενδεικτικά τα τείχη Βήρας (Φερών): Τσουρής & Μπρίκας 2006, 188.

⁴² Foss & Winfield 1986, 149.

⁴³ Ο.π., 149.

⁴⁴ Μπούρας & Μπούρα 2002, 424, 509. Αθανασούλης 2006, 325, 468, 485 κ.ε.

⁴⁵ Μπούρας & Μπούρα 2002, 417-418.

⁴⁶ Μπούρας & Μπούρα 2002, 466.

⁴² Foss & Winfield 1986, 57-58, 149.

⁴³ Foss & Winfield 1986, 149.

⁴⁴ Μπούρας & Μπούρα 2002, 424, 509, Αθανασούλης 2006 325, 468, 485 and onwards.

⁴⁵ Μπούρας & Μπούρα 2002, 417-418.

⁴⁶ Μπούρας & Μπούρα 2002, 466.

Εικόνα 57:
πύργος III10.
Εγκάρσια τομή

Figure 57:
tower III10.
Transverse
section

στον 12ο αι.⁴⁷

Στα μεσοβυζαντινά τόξα και τα μέτωπα των θόλων του κάστρου, όπως στο πίσω μέτωπο της πυλίδας G4 (εικ. 20) και του διαβατικού της πύλης G2 (εικ. 48), χρησιμοποιούνται καλολαξευμένοι λίθινοι θολίτες. Τα τόξα αυτά περιγράφονται συνήθως με απλή ταινία από σειρά πλίνθων. Η σχεδόν αποκλειστική χρήση θολιτών από πωρόλιθο σε όλους τους θόλους και τα τόξα των μεσαιωνικών κατασκευών στις οχυρώσεις του Ακροκορίνθου, καθώς και η άψογη συναρμογή με την εξαφάνιση των αρμών στους θόλους, όπου δεν υπάρχουν μεταγενέστερες διαταράξεις και επεμβάσεις, προδίδει λιθοξοϊκή δεινότητα, στοιχείο που χαρακτηρίζει την ελληνική αρχιτεκτονική του 12ου αι.⁴⁸ Στην ίδια εποχή παραπέμπει και η εφαρμογή απλής πλίνθινης ταινίας που περιγράφει το τόξο από λαξευτούς θολίτες και η οποία οριζοντιώνεται στις γενέσεις του⁴⁹. Τα πώρινα τόξα με το πλίνθινο πλαίσιο θυμίζουν το προαναφερθέν τόξο στην οδό Λεχαίου, στην κάτω πόλη.

Η πλειονότητα των συλημάτων που έχουν εντοιχιστεί στα μεσοβυζαντινά τείχη δεν προσφέρει ακριβέστερα χρονολογικά όρια, επειδή πρόκειται για παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά. Ωστόσο, στο εσωτερικό του πύργου III8 του εσώτερου δυτικού τείχους υπάρχει εντοιχισμένο τμήμα οψιμότερου πεσσίσκου τέμπλου. Στο άνω τμήμα του κοσμεύεται με σταυρό, πάνω από τον οποίο διακρίνεται τμήμα του συμφυσούς υπερκείμενου οκτάπλευρου κιονίσκου. Η χρονολόγηση του πεσσίσκου περί τον 10ο αι. μας προσφέρει ένα σημαντικό *terminus post quem* για την ανέγερση του πύργου και κατ' επέκταση των μεσοβυζαντινών οχυρώσεων του Ακροκορίνθου, καθώς ο συγκεκριμένος πύργος συνέχεται απολύτως με τα τείχη και είναι δομημένος με την πρώτη, «επίσημη» βυζαντινή τοιχοποιία. Η ακολουθία: α. δημιουργία γλυπτού > β. τοποθέτηση σε τέμπλο ναού > γ. λειτουργία ναού > δ. καταστροφή ναού > ε. απόσπαση γλυπτού > ζ. τοποθέτηση

on the basis of its morphological features⁴⁷.

Cut stone voussoirs are used in the Middle Byzantine arches as in postern G4 (fig. 20) and the front of the barrel-vaulted walkway of outer gate G2 (fig. 48). These arches are lined with a single brick course. The almost exclusive use of porous stone voussoirs in all medieval vaults and arches, as well as the meticulous construction with thin joints attest to the craftsmanship of the stonemasons, a typical element of 12th c. architecture in Greece⁴⁸. Also, the use of a single brick course that frames the voussoir arch and turns to the horizontal at the springing points to the same era⁴⁹. The porous stone arches with a brick frame bring to mind the aforementioned arch on Lechaion road.

The majority of spolia found in the Middle Byzantine walls does not offer any further accurate chronological clues, as they are mostly Early Christian architectural members and sculptures. Nevertheless, in the interior of tower III8 of the inner western wall, there is embedded a part of a pier with integrated colonette, belonging to a Middle Byzantine altar-screen. Its top is decorated with a cross, over which one can still discern part of the octagonal colonette. The fact that it can be dated around the 10thc., offers a crucial *terminus post quem* for the dating of the tower and, in effect, of the Middle Byzantine fortifications of the Acrocorinth, since this tower forms a continuum with the walls and is built using the first, “formal” Byzantine masonry type. The sequence: a. carving of the altar screen pier > b. installation of the altar screen in the church > c. operation of the church > d. destruction of the church > e. removal of the pier > f. reuse of it in the tower as spolio, even if it does not include another possible intermediate phase/reuse

⁴⁷ Scranton 1957, πίν.13.1.

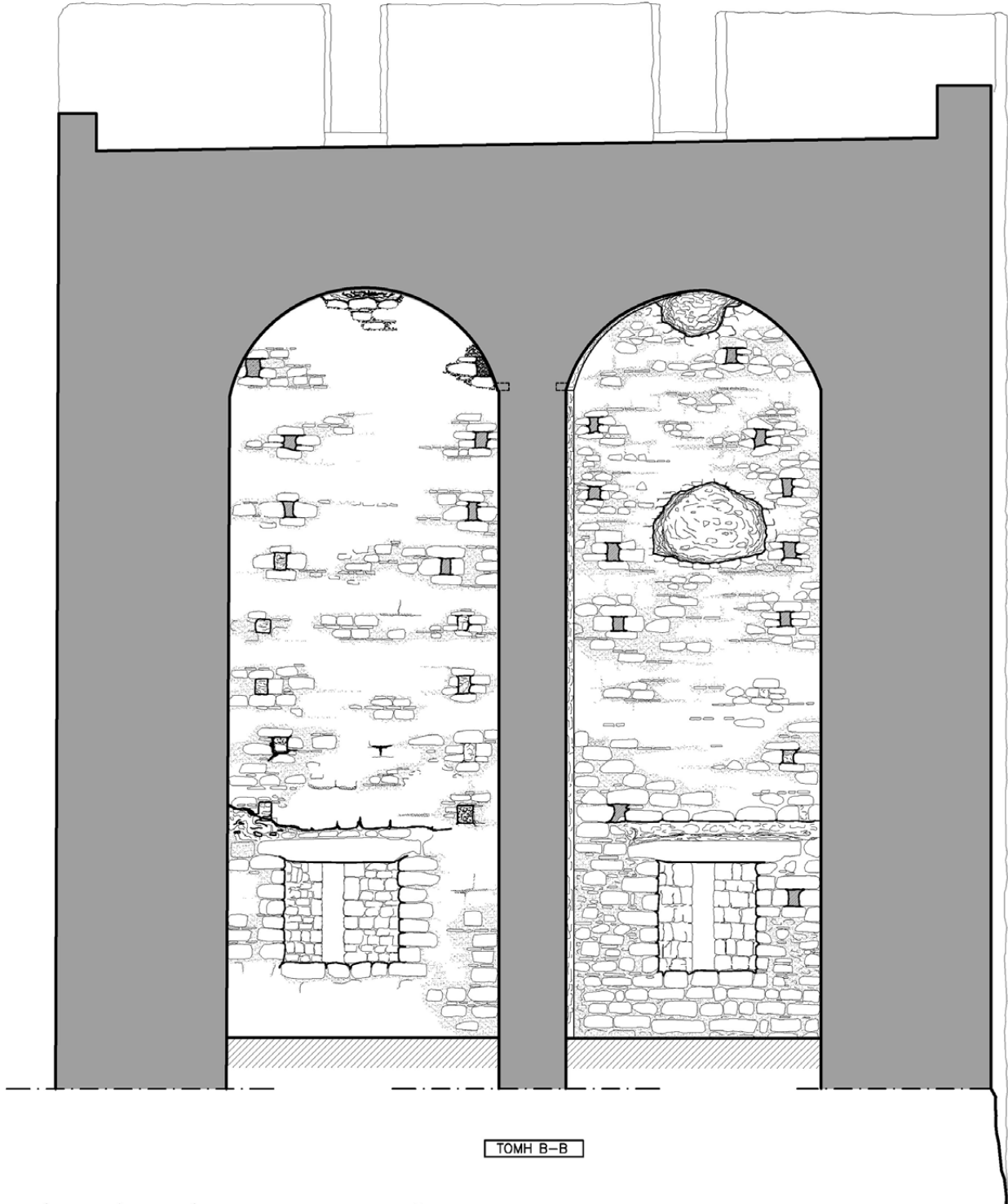
⁴⁸ Μπούρας & Μπούρα 2002, 465, 477 - 478, 508 - 509 και σποραδικά.

⁴⁹ Ενδεικτικά: Μπούρας & Μπούρα 2002, εικ. 130, 203, 271, 322, 368-369, 510.

⁴⁷ Scranton 1957, pl. 13.1.

⁴⁸ Μπούρας & Μπούρα 2002, 465, 477-478, 508-509 and sporadically.

⁴⁹ See also: Μπούρας & Μπούρα 2002, fig. 130, 203, 271, 322, 368-369, 510.

Εικόνα 58:
τμήμα περιμετρικού
τείχους στην
βόρεια χαράδρα

Figure 58:
the circuit wall.
Section at the
north bay

στον πύργο ως σύλλημα, ακόμη κι αν δεν παρεμβάλλεται και άλλη ενδιάμεση επανάχρηση, μεταξύ ε και ζ, που δεν μπορεί και να αποκλειστεί όμως, είναι σαφές ότι προϋποθέτει την παρέλευση ικανού χρόνου από το α μέχρι το ζ. Ποιο είναι όμως το ιστορικό πλαίσιο που θα δικαιολογούσε την μεγάλη επένδυση για την κατασκευή ενός οχυρωματικού έργου αυτής της τάξης στην μεσοβυζαντινή Κόρινθο;

Μετά και τον οριστικό έλεγχο των γηγενών Σλάβων της Πελοποννήσου κατά τον 9ο αι., η περιοχή απειλήθηκε σοβαρά από τους Βουλγάρους του Σαμουήλ, οι οποίοι λίγο πριν το έτος 1000 έφτασαν έως την Πελοπόννησο⁵⁰. Με αυτή την εποχή μπορεί ίσως να συνδεθεί μια πρώτη μεσοβυζαντινή φάση που διακρίνεται πάνω από εκείνη της μεταβατικής περιόδου στην εσωτερη γραμμή οχύρωσης III. Η οριστική νίκη του Βασιλείου Β΄ επί των Βουλγάρων

between e. and f. is clearly a process that requires a considerable amount of time. So, what is the historic background that would necessitate a defensive project of this magnitude, such as the one encountered in Middle Byzantine Corinth?

Even after the complete subjugation of the indigenous Slavs of the Peloponnese in the 9th c., the area was seriously threatened by the Bulgarians of Samuel, who just prior to the year 1000 arrived in the Peloponnese⁵⁰. With this period could be associated a first Middle Byzantine phase visible in the inner line of defense, over the lower part dated to the Transitional period. The final victory of Basil II over the Bulgarians resulted in the eradication of almost all possible dangers and threats for the whole of the Greek peninsula for quite enough time.

⁵⁰ Για το ιστορικό πλαίσιο, βλ. Bon 1951, ιδιαίτ. 76-85.

⁵⁰ On the historical context, see Bon 1951, esp. 76-85.

έχει ως συνέπεια η ελλαδική χερσόνησος να μην διατρέχει πλέον ορατούς κινδύνους και απειλές για μακρό χρονικό διάστημα, ώστε να δικαιολογείται η εφαρμογή ενός τέτοιου εκτεταμένου οχυρωματικού προγράμματος σε μια πόλη του ελλαδικού θέματος, όταν μάλιστα άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας, όπως η Μικρά Ασία, από τα μέσα του 11ου αι. υπέφερε από τις επιδρομές των Σελτζούκων, ενώ μετά την καταστροφική μάχη του Μάτζικερτ κατέστη υποχρεωτική η οχύρωση των πόλεων της Αυτοκρατορίας σε όλη αυτή την αχανή περιοχή. Αργότερα όμως, την εποχή των Κομνηνών η βυζαντινή Ελλάδα άρχισε πάλι να απειλείται σοβαρά από το Νορμανδικό Βασίλειο της Σικελίας. Πρώτα ο Ιωάννης, αλλά κυρίως ο Μανουήλ Κομνηνός, εφάρμοσαν ένα εκτεταμένο πρόγραμμα καστροκτισίας τόσο στην ίδια την Κωνσταντινούπολη, όσο και στην περιφέρεια, κυρίως την μικρασιατική, για να αντιμετωπίσουν τις απειλές από την μόνιμη παρουσία των Σελτζούκων στη Μικρά Ασία και την εγκατάσταση των Σταυροφόρων στην Μέση Ανατολή. Στην κομνηνεία περίοδο και ίσως πιο συγκεκριμένα σε αυτό το πρόγραμμα καστροκτισίας του Μανουήλ θα μπορούσε να έχει ενταχθεί και ο Ακροκόρινθος σε μια προσπάθεια του αυτοκράτορα να ενισχύσει τις δυτικές επαρχίες του, είτε πριν, είτε το πιθανότερο μετά την εισβολή του Νορμανδού Ρογήρου και την λεηλασία της Κορίνθου το 1147. Σε κάθε περίπτωση, η συγκρότηση του *ορίου* Κορίνθου-Ναυπλίου-Άργους, διοικητικής οντότητας που προέκυψε από την διαίρεση του ενιαίου θέματος Ελλάδος με πρωτεύουσα την Θήβα μάλλον μετά το 1147, ισχυροποίησε τον ρόλο των τριών πόλεων και κυρίως της Κορίνθου στο αμυντικό σύστημα της αυτοκρατορίας των Κομνηνών και θα μπορούσε να συνδεθεί και με την εκτέλεση οχυρωματικών έργων, όπως αυτό στον Ακροκόρινθο⁵¹.

Λίγες δεκαετίες αργότερα τα τείχη της κορινθιακής ακρόπολης υπήρχαν και ήταν αξιόμαχα, αφού καθήλωσαν για πολλά έτη τους

This renders such a large-scale defensive project in any Helladic city unjustifiable, especially since other regions of the Empire, for example Asia Minor, suffered from Seljuq Turk raids even from the mid 11th c., while following the disastrous battle of Mantzikert, the fortification of all cities of the Empire in this vast region became imperative. Later on though, during the time of the Comnenes, Byzantine Greece was threatened again, this time by the Norman Kingdom of Sicily. Ioannes and mainly, Manuel Comnenus realized an extensive castle building program both in Constantinople itself, as well as in the outlying regions, such as Asia Minor, in order to defend against the ever-present Seljuq Turks in Asia Minor and the establishment of the Crusaders in the Middle East. Hence, the Acrocorinth might be attributed to this castle building program of the Comnenian period and most probably during the reign of Manuel. As a matter of fact, the emperor had tried to reinforce the western provinces either before or more likely after the invasion of the Norman Roger II of Sicily and the sack of Corinth in 1147. In any case, the establishment of the Corinth-Nauplio-Argos *horion*, an administrative unit that resulted evidently after 1147 from the split of the unified theme of Hellas and had Thebes as its capital, strengthened the role of the three cities, and mainly Corinth, in the defensive network of the Comnenian empire. This reinforcement could be linked to the construction of fortifications, such as Acrocorinth's⁵¹.

Some decades later, the walls of the Corinthian acropolis still stood strong enough to arrest the onslaught of the Crusaders for several years. The turbulent times around the year 1200, undoubtedly involved Corinth, but essentially emphasized the importance of the Acrocorinth as a strong,

⁵¹ Magdalino 2008, 777. Πρβλ. και την χρονολόγηση και άλλων αμυντικών έργων στην Πελοπόννησο την ίδια περίοδο, όπως του τείχους στο Τηγάι της Μάνης: Γκιολές & Δαμούλος 2012, 193.

⁵¹ Magdalino 2008, 777. Cf. also the dating of other defensive works in the Peloponnese in the same time period, such as the walls in Tigani, Mani: Γκιολές & Δαμούλος 2012, 193.

Εικόνα 59:
κάστρο
Πεντεσκούφι και
Ακροκόρινθος από
Δυσμιάς

Figure 59:
Penteskouphi
Castle and the
Acrocorinth,
from the West

Εικόνα 60:
κάστρο
Πεντεσκούφι

Figure 60:
Penteskouphi
Castle

Σταυροφόρους. Τα παραγμένα χρόνια περί το έτος 1200 επηρεάζουν αναπόφευκτα και την Κόρινθο, ενισχύουν εν τούτοις την σημασία του Ακροκορίνθου ως ισχυρού και απόρρητου κάστρου. Η προϊούσα αποσύνθεση της αυτοκρατορικής ισχύος ενισχύει τα διαλυτικά φαινόμενα στην περιφέρεια. Έτσι, στην Νότια Ελλάδα ο ισχυρός βυζαντινός άρχοντας του Ναυπλίου Λέων Σγουρός παίρνει υπό τον έλεγχό του όλη την βορειοανατολική Πελοπόννησο και εισβάλλει και στην Στερεά Ελλάδα. Το έτος 1203 γίνεται κύριος και της Κορίνθου. Το 1204, μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους και τον διαμοιρασμό των εδαφών της, ο Βονιφάτιος Μομφερατικός, φράγκος βασιλιάς της Θεσσαλονίκης και ο Γοδεφρείδος Βιλλεαρδουίνος, ανηψιός του συνονόματου ιστορικού της Άλωσης, ξεκινούν την κατάκτηση της Πελοποννήσου και επιτίθενται στην Κόρινθο. Η κάτω πόλη, το «εμπόριον» ή «χώρα», έπεσε εύκολα στα χέρια τους, γεγονός που αποδεικνύει ότι τα πρωτοβυζαντινά τείχη

impregnable castle. The progressive dissolution of imperial power encouraged further disintegration in the periphery. Hence, in southern Greece, the powerful ruler of Nauplion, Leo Sgouros assumes control of the whole of north-east Peloponnese and invades Mainland Greece. In the year 1203, he conquers Corinth. In 1204, after the Sack of Constantinople by the Crusaders, and the *Partitio Romaniae*, the carving up of the Empire, Bonifatius I of Montferat, the Frankish king of Thessalonike, together with Geoffrey I of Villehardouin, nephew to the chronicler of the Fourth Crusade by the same name, embark on the conquest of the Peloponnese and attack Corinth. The city below, the “*emporeion*” or “*chora*”, succumbed easily, confirming that its Proto Byzantine walls were no longer effective. Nonetheless, Leo Sgouros, managed to hold onto Acrocorinth for several years. The long castle siege by the Crusad-

δεν ήταν πλέον αξιόμαχα. Ωστόσο, ο Λέων Σγουρός οχυρωμένος στον Ακροκόρινθο προέβαλε μακροχρόνια αντίσταση. Η μακρά πολιορκία του κάστρου από τους σταυροφόρους, για την ενίσχυση της οποίας ανήγειραν μάλιστα ένα αντίκαστρο στον γειτονικό προς Δυσμιάς λόφο Πεντεσκούφι (εικ. 59-60) και ίσως ένα δεύτερο, επιβεβαιώνει την ισχύ του Ακροκορίνθου που οφείλεται τόσο στην φυσικά οχυρή θέση του, όσο και στα ισχυρά τείχη που είχαν ανεγερθεί κατά την μέση βυζαντινή περίοδο. Το κάστρο δεν αλώθηκε ποτέ, αλλά ύστερα από πέντε χρόνια πολιορκίας κι αφού εν τω μεταξύ ο Λέων Σγουρός είχε πεθάνει, οι Κορίνθιοι συνθηκολόγησαν με τους Φράγκους το 1209 και η επίσημη παράδοση του πανίσχυρου Ακροκορίνθου επιβεβαιώθηκε το 1210⁵².

ers, for the purposes of which they even erected an *anti-castle* on the neighboring westward hilltop Penteskouphi (fig. 59-60) and possible a second one as well, confirms the impregnable nature of the Acrocorinth, due to both its naturally fortified position and the powerful walls that had been erected during the Middle Byzantine period. The castle was, in fact, never conquered. Rather, after five years of siege, and while Leo Sgouros had died in the meantime, the Corinthians capitulated to the Franks in 1209 and the official surrender of mighty Acrocorinth was ratified in 1210⁵².

⁵² Για τα γεγονότα της επέλασης του Λέοντος Σγουρού και την κατάληψη από τους Φράγκους, βλ. Κορδώσης 1986α, ιδιαίτ. 60-83, 113-125, 178-180.

⁵² On the events of the onslaught of Leon Sgouros and the Frankish conquest, see Κορδώσης 1986α, esp. 60-83, 113-125, 178-180.

Σταυροφορικός και υστεροβυζαντινός Ακροκόρινθος (1210-1458)

Crusader and Late Byzantine Acrocorinth (1210-1458)

Μετά την ενσωμάτωση της Κορινθίας στο νεοϊδρυθέν φραγκικό Πριγκιπάτο της Αχαΐας, κατά την φεουδαρχική κατάτμηση του Μοριά, η Κόρινθος, όντας το μεγαλύτερο αστικό κέντρο και οικονομικό και στρατηγικό σημείο ελέγχου της Πελοποννήσου, παρέμεινε υπό τον άμεσο έλεγχο του πρίγκιπα, ενώ αποτέλεσε και έδρα του λατίνου αρχιεπισκόπου. Μετά από μια περίοδο αβεβαιότητας, η πόλη γνωρίζει νέα ανάπτυξη από τα μέσα του 13ου αι., η οποία αποτυπώνεται τόσο στα οικοδομικά κατάλοιπα, όσο και στα κινητά ευρήματα που προδίδουν μια δυναμική, εξωστρεφή οικονομία⁵³.

Από την τρίτη δεκαετία του 14ου αι., η περιοχή αρχίζει να παρακμάζει ως αποτέλεσμα των συγκρούσεων μεταξύ Βυζαντινών του Μυστρά και των Φράγκων, εξ αιτίας των επιδρομών των Καταλανών και των Τούρκων, αλλά λόγω και φυσικών καταστροφών, όπως του σεισμού του 1320 και της πανώλης (1348) που αποδεκατίζει τον πληθυσμό. Μέσα σε αυτό κλίμα ανασφάλειας, η πόλη αλλάζει χέρια: το 1358 διοικείται από τον φλωρεντινό οίκο των Acciaiuoli. Το 1395 περιέρχεται, μετά από σχεδόν δύο αιώνες, ξανά σε ελληνική διοίκηση υπό τον Θεόδωρο Παλαιολόγο, δεσπότη του Μυστρά. Στο μεταξύ, ήδη από τα μέσα του 14ου αιώνα, σύμφωνα με μαρτυρίες της εποχής, η Κόρινθος

Following the acquisition of Corinth by the newly established Frankish Principality of Achaia, during this time of feudal partition of the Morea, Corinth, being the largest urban center and the economic and strategic hub for the control of the Peloponnese, remained under the direct control of the prince, as well as the seat of the Latin archbishop. After a certain period of uncertainty, the city sees new development from the mid 13th c. onwards, a development which is echoed both in the building remains, as well as in the artifacts, suggesting a dynamic, extrovert economy⁵³.

From the third decade of the 14th c. onwards, the area starts to decline, as a result of the clashes between the Byzantines of Mystras and the Franks, the Catalan and Turkish raids, but also natural disasters, such as the 1320 earthquake and the

⁵³ Για την σταυροφορική Κόρινθο, βλ. Williams 2003.

⁵³ On crusader Corinth, see Williams 2003.

ταυτίζεται πλέον με τον Ακροκόρινθο, ενώ λίγες δεκαετίες αργότερα η κάτω πόλη έχει πλέον ερημώσει πλήρως⁵⁴. Ο μεσαιωνικός οικισμός αναπτύσσεται στην δυτική πλαγιά του λόφου, πίσω από την εσωτερική γραμμή οχύρωσης III (Πιν. Α, εικ. 4, 6, 41). Το κάστρο μένει στα χέρια των Βυζαντινών μέχρι την παράδοσή του στους Οθωμανούς το 1458, με ένα μικρό διάλειμμα μεταξύ 1400 και 1404, όταν πωλήθηκε προσωρινά στους Ιωαννίτες ιππότες της Ρόδου.

Δεδομένης της σημασίας που είχαν τα κάστρα στην φεουδαλική κοινωνία του πριγκιπάτου, είναι βέβαιο ότι ο Ακροκόρινθος από την πρώτη στιγμή θα τέθηκε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος των κατακτητών. Η αραγωνική εκδοχή του *Χρονικού του Μορέως* μας πληροφορεί ότι στα μέσα του 13ου αι. ο πρίγκιπας Γουλιέλμος Βιλλεαρδουίνος (1246-1278) επισκέυασε το κάστρο και έχτισε παλάτι⁵⁵. Ένα γοτθικό κιονόκρανο που αποκαλύφθηκε πρόσφατα και το οποίο προέρχεται από μεγάλο κτήριο, κοσμικό ή εκκλησιαστικό, επιβεβαιώνει σταυροφορική οικοδομική δραστηριότητα (εικ. 61).

Στις ανασκαφές εντοπίστηκαν και κινητά ευρήματα από αυτή την περίοδο, κυρίως κεραμική και νομίσματα. Απομιμήσεις τεταρτηρών των αρχών του 13ου αι., απομιμήσεις *deniers tournois*, ενετικά *torneelli* και *soldini* του 14ου αι. συγκροτούν την νομισματική μαρτυρία της συνεχούς κατοίκησης του κάστρου στην σταυροφορική περίοδο. Δυτική εισηγμένη κεραμική μαρτυρείται από το δεύτερο μισό του 13ου αι. Χαρακτηριστικά είναι τα εφυσωμένα αγ-

plague of 1348, that decimated its population. In these tormented times, the city changes hands: in 1358 it is governed by the Florentine house of Acciaiuoli. In the 1395, after almost two centuries of Frankish rule, it passes again into Greek control, under Theodoros Palaiologos, Despot of Mystras. In the meantime, already from the mid 14th c., according to contemporary sources, Corinth is identified with Acrocorinth, while a few decades later the lower city is completely deserted⁵⁴. The medieval settlement evolves on the western slope of the hill, behind the inner line of defense III (Plan A, fig. 4, 6, 41). The castle remains in Byzantine hands until its surrender to the Ottomans in 1458, with a small interlude between 1400 and 1404, when it was temporary sold to the Knights of Saint John (Hospitaller) of Rhodes.

Given the importance that castles possessed in the Principality's feudal society, it is certain that Acrocorinth immediately became a focal center of interest for the Frankish conquerors. The Aragonian

version of the *Chronicle of the Morea* informs us that in the mid 13th c. prince William of Villehardouin (1246-1278) restored the castle and built a palace there⁵⁵. A Gothic column capital was indeed recently discovered, which must belong to a large secular or religious building and confirms Crusader building activity (fig. 61).

Εικόνα 61:
γοτθικό επίκρανο

Figure 61:
gothic engaged
capital

⁵⁴ Για το θέμα αναλυτικά, βλ. Κορδώσης 1986β, 50-51. Κορδώσης 2010, 162-163.

⁵⁵ *Libro de los Fechos*, § 216: “*despues fizo adobar muy bien el castiello de Corento et fizo y fer muy bellos pallacios*”.

⁵⁴ See Κορδώσης 1986β, 50-51. Κορδώσης 2010, 162-163.

⁵⁵ *Libro de los Fechos* § 216: “*despues fizo adobar muy bien el castiello de Corento et fizo y fer muy bellos pallacios*”.

Εικόνα 62:
ιταλική πολύχρωμη
κεραμική («RMR») με το μοτίβο του «Τάραντα» (τέλη 13ου-14ου αι.)

Figure 62:
Italian polychrome pottery (“RMR”) with “Taranto” motif (end of 13th – 14th c.)

γεία τύπου «RMR» και *protomaiolica*, προϊόντα από την Κάτω Ιταλία, *maiolica arcaica* από την Βόρεια και Κεντρική Ιταλία και *Roulette Ware* από την περιοχή του Βένετο (εικ. 62-63).

Πλην του Βιλλεαρδουίνου, πληροφορίες περί επισκευών και κατασκευών στον Ακροκόρινθο παραδίδονται επίσης για τον Ιωάννη Γκραβίνα (1318-1333) το 1324 και τον Nicolo Acciaiuoli (1358-1365). Κατά τον Α. Βον, σε αμυντικά έργα θα προχώρησαν και οι Ιωαννίτες, λόγω της φύσης της αποστολής τους, ακόμη κι αν δεν σώζονται ρητές αναφορές γι’ αυτό⁵⁶. Παρά τις παραπάνω πληροφορίες, ελάχιστα τμήματα του κάστρου μπορούν να αποδοθούν με σχετική ασφάλεια στους Φράγκους.

Στην περίοδο των Ιωαννιτών ιπποτών ή της παλαιολόγειας περιόδου (άμισό 15ου αι.), θα μπορούσε να χρονολογηθεί η πρώτη φάση της εξωτερικής, πρώτης δυτικής γραμμής οχύρωσης Ι με τον ορθογωνικής κάτοψης πύργο ανοικτής πλάτης Ι3 στο μέσον (Πίν. Α-Β, εικ. 1, 6, 42, 78-80). Η οχύρωση αυτή υπήρχε όταν το 1458 πολιορκήθηκε ο Ακροκόρινθος από τους Οθωμανούς και οι πηγές αναφέρουν τρεις γραμμές τειχών⁵⁷. Άλλωστε, χαρακτηριστικές για την εποχή είναι οι μικρές κυκλικές κανονιοθυρίδες του πρώιμου πυροβολικού στην βάση του τείχους (εικ. 64). Το τείχος έχει υποστεί

πολλές μετασκευές αργότερα στην πύλη G1 και βόρεια αυτής, καθώς και στον προμαχώνα της βόρειας απόληξης Ι4.

Στην επόμενη γραμμή άμυνας ΙΙ, που από πρώτη μετατράπηκε σε ενδιάμεση, τυχόν επεμβάσεις δεν ανιχνεύονται εύκολα.

Ίσως τότε τοιχογραφήθηκε το δωμάτιο πάνω από την πύλη, ώστε να λειτουργήσει ως παρεκ-

Excavations brought to light artifacts from this period, mainly pottery and coins. Counterfeit tetartera and deniers tournois of the 13th c., as well as Venetian tomeselli and soldini of the 14th c. substantiate the continuous habitation of the castle during the Crusader period. Western imported pottery is found after the second half of the 13th c. Characteristic specimens include glazed pottery of the types “RMR” and *protomaiolica*, earthenware from South Italy, *maiolica arcaica* from North and Central Italy, as well as *Roulette Ware* from the region of Veneto (fig. 62-63).

Aside from Villehardouins structures in Acrocorinth, sources mention repairs and other construction by John Gravina (1318-1333) in 1324 and Nicolo Acciaiuoli (1358-1365). According to Bon, the Hospitallers must also have carried out defensive construction works, because of the essential character of their mission, even though sources do not explicitly mention them⁵⁶. Despite the above data, very few parts of the castle can be safely attributed to the Franks.

The first phase of the outer, first western line of defense I with the rectangular, open back tower I3 in the middle (Plan A-B, fig. 1, 6, 42, 78-80) could be dated to the period of the Hospitallers or to the Paleologan period (first half of the 15th c.). This fortification structure must have existed when the Acrocorinth was besieged by the Ottomans in 1458, as sources mention three lines of defense⁵⁷. Indeed, the small circular cannon-holes for early artillery at the base of the wall (fig. 64) are quite characteristic. The walls underwent many later alterations in gate G1 and further to its north, as well as in the north end bastion I4.

Potential alterations of the next line of defense II, which was transformed from a fist line to an intermediate one, are not

Εικόνα 63:
ιταλική πολύχρωμη
κεραμική («RMR») (τέλη 13ου-14ου αι.) με εραλδικό μοτίβο

Figure 63:
Italian polychrome pottery (“RMR”) (end of 13th – 14th c.) with heraldic motif

⁵⁶ Bon 1936, 138-140.

⁵⁷ Κορδώσης 1981, 122, σημ. 290.

⁵⁶ Bon 1936, 138-140.

⁵⁷ Κορδώσης 1981, 122, n. 290.

Εικόνα 64:
πύργος ανοιχτής
πλάτης 13 με
κανονιοθυρίδα

Figure 64:
the open back
tower 13 with a
cannon-hole for
early artillery

κλήσι και ο τιμώμενος άγιος να προστατεύει την πύλη G2 (εικ. 46). Καθώς η πρακτική αυτή ήταν διαδεδομένη στην Δύση και στα σταυροφορικά κάστρα, όπως της Κερύνειας Κύπρου και του Belvoir στην Παλαιστίνη, αλλά και στο Χλουμούτζι στην Πελοπόννησο, δεν αποκλείεται να πήρε αυτή την χρήση μετά το 1210, όταν ο Ακροκόρινθος είχε πέσει στα χέρια των σταυροφόρων⁵⁸. Ενδεχομένως τότε να χρονολογείται και η υπόγεια δίοδος που αναφέραμε παραπάνω (εικ. 45)⁵⁹.

Σε αυτή την περίοδο θα μπορούσαν να αποδοθούν ορισμένα τμήματα του περιβόλου, καθώς και των προτειχισμάτων, ιδιαίτερα του βορειοανατολικού [VII] που ενισχύει την άμυνα σε ένα σημείο που η πρόσβαση είναι σχετικά ευχερέστερη (Πίν. Α – Β, εικ. 4, 40) και ενδεχομένως μιας φάσης του νοτιοανατολικού ΙΧ, το οποίο λειτουργούσε εν είδει barbacane για την προστασία προϋφιστάμενης πυλίδας (εικ. 40). Την ίδια εποχή, ανακατασκευάστηκε εκ θεμελί-

easily detectable. It might be possible to date at that time the wall paintings of the room over the gate, so that it might function as a chapel, and the saint, to which it was dedicated, watch over the gate G2 (fig. 46). Given that this sort of practice was common in the West and Crusader castles such as Keryneia in Cyprus and Belvoir in Palestine, not to mention Chloumoutzi in the Peloponnese, room could have acquired this function after 1210, when the Acrocorinth had fallen to the Crusaders⁵⁸. The underground passage mentioned earlier could also belong to this time period (fig. 45)⁵⁹.

Parts of the enceinte and the bulwarks, especially the north-eastern one [VII] that reinforces a position where access is rather easier (Plan A-B, fig. 4, 40), as well as a phase of the south-eastern one [IX] which functioned as a barbacane to protect a pre-

⁵⁸ Mesqui 1991, 346. Faucherre 2006, 387. Pringle 2004, 28.

⁵⁹ Bon 1936, 173 - 175, 178.

⁵⁸ Mesqui 1991, 346. Faucherre 2006, 387. Pringle 2004, 28.

⁵⁹ Bon 1936, 173-175, 178.

Εικόνα 65:
η ακρόπολη V και
ο πύργος V1

Figure 65:
citadel V and the
tower V1

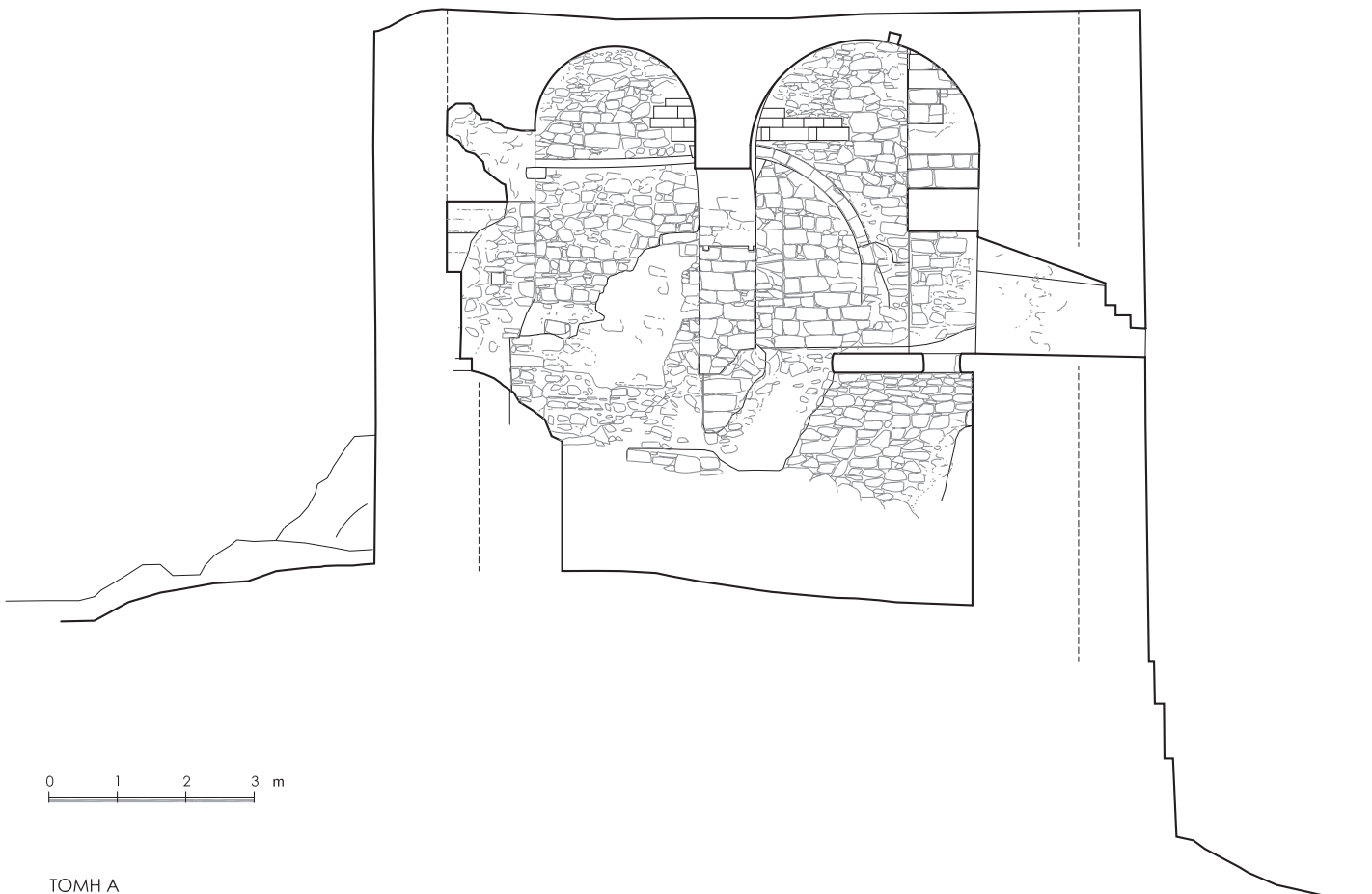
ων ο πύργος V1 της ΝΔ κορυφής (εικ. 6, 34, 49, 65-66). Από την σταυροφορική φάση διατηρείται σήμερα ο βόρειος τοίχος με τμήμα μεγάλου αψιδώματος εσωτερικά, καθώς και η γένεση της καμάρας με κατεύθυνση Α-Δ πάνω από το αψίδωμα. Ένας μεγάλος αριθμός φουρούσιων, που επαναχρησιμοποιήθηκαν σε οψιμότερη οθωμανική ανακατασκευή της νοτιοδυτικής γωνίας, πιθανόν προέρχονται από την επίστεψη του κτηρίου, η οποία φαίνεται ότι σχημάτιζε machicolis. Η ανεύρεση μονολιθικού τόξου που γεφύρωνε την απόσταση ανάμεσα στα φουρούσια ενισχύει την υπόθεση. Η φάση με τα φουρούσια θα μπορούσε να είναι φραγκική, εκτός αν λανθάνει και άλλη πρώιμη οθωμανική φάση, στην οποία θα μπορούσε να αποδοθεί η πρώτη τους χρήση.

existing small gate (fig. 40), could also be dated to this period.

In the same period, tower V1 of the south-west peak (fig. 6, 34, 49, 65-66) was rebuilt from the ground up. This Crusader phase survives today in the north wall, which includes part of a large arch in the interior, as well as the springing of the semi-circular vault oriented from east to west, standing over this arch. A large number of corbels that were later reused in an Ottoman restoration of the south-west corner could possibly come from the crown of the building, which appears to have formed a machicolation. This hypothesis is further strengthened by the discovery of a monolithic arch that bridged the gap between these corbels. The corbel phase could indeed be Frankish, unless another early Ottoman phase existed, to which these corbels might then be attributed.

Εικόνα 66:
ο πύργος V1

Figure 66:
tower V1

Ο Ακροκόρινθος από το 1458 μέχρι την Απελευθέρωση (1823)

Acrocorinth from 1458 until Independence (1823)

Οι Οθωμανοί καταλαμβάνουν τον Ακροκόρινθο το 1458 και αναπτύσσουν αυξημένη οικοδομική δραστηριότητα. Ο οικισμός πίσω από την εσωτερική δυτική οχύρωση III μεγαλώνει και σταδιακά επεκτείνεται δυτικότερα και στον χώρο μεταξύ των περιβόλων II και III (Πίν. Α-Β, εικ. 4, 6, 41-42, 47). Μάλιστα, στον 17ο αιώνα, ο πληθυσμός είναι χωρισμένος: στο μέσα κάστρο, πίσω από την γραμμή III, κατοικούν οι μωαμεθανοί και χαμηλότερα, μεταξύ των τειχών II και III, οι χριστιανοί. Στην περίοδο της Α΄ Τουρκοκρατίας (1458-1687) χρονολογούνται αρκετά κτίσματα στο κάστρο με κυριότερα τα τρία τεμένη⁶⁰ [6-8]. Το τέμενος 6 στην βόρεια κλιτύ του μέσα κάστρου διατηρείται σχεδόν ακέραιο, χωρίς την ανωδομή του μιναρέ⁶¹ (εικ. 9). Το τέμενος 7 βρίσκεται πάνω από την μεγάλη κινστέρνα: από αυτό διατηρείται μόνο ο μιναρές, ενώ το περίγραμμα της κλιτύς του αποκαλύφθηκε σε πρόσφατες έρευνες της Εφορείας. Τέλος, το τρίτο τέμενος [8] εντοπίζεται πίσω ακριβώς από τον εσώτερο

Εικόνα 67:
φλυτζάνι
Κιουτάχειας
(18ος αι.)

Figure 67:
“Kütahya” cup
(18thc.)

The Ottomans take over the Acrocorinth in 1458 and proceed with an intensive building program. The settlement behind the inner western fortification III expands and gradually spreads to the west, covering the area between enceintes II and III (Plan A-B, fig. 4, 6, 41-42, 47). In fact, during the 17th c., the population is segregated: Muslims live inside the inner castle, behind line III, and Christians further down the hillside, between walls II and III. Numerous buildings in the castle date to the first period of Ottoman rule (1458-1687), most notably the three mosques⁶⁰ [6-8]. Mosque 6 on the northern slope of the inner castle survives almost intact, though missing the upper part

⁶⁰ Για την πρώτη Τουρκοκρατία, βλ. MacKay 1968.
⁶¹ Κουμούση 2008.

⁶⁰ On the first period of Ottoman rule, see MacKay 1968.

περίβολο. Το ταφικό μνημείο που ανασκάφηκε στην θέση του ιερού της Αφροδίτης [9] και της βυζαντινής βασιλικής, τα μικρά λουτρά [10-11], οι κρήνες⁶² [12-13] (εικ. 10) και το πλήθος ερειπίων οικιών μπορούν να αναχθούν την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας.

Από αυτή την περίοδο προέρχεται πλήθος κινητών ευρημάτων, όπως νομίσματα, μικροαντικείμενα και κυρίως κεραμική: όστρακα από τις γνωστές κατηγορίες Ιζνίκ (16ος-17ος αι.), Κιουτάχειας (18ος-19ος αι.) (εικ. 67), Τσανάκ Καλέ (18ος-19ος αι.), καπνοσύριγγες (εικ. 68), αλλά και νεώτερα κεραμικά (εικ. 69).

Η κυριαρχία των Ενετών, αν και σύντομη (1687-1715), άφησε έντονο το αποτύπωμά της στο μνημειακό παλίμψηστο του Ακροκόρινθου. Δύο μεγάλοι ναοί⁶³ [16, 18] (Πίν. Α), αλλά και σημαντικές επεμβάσεις στα τείχη, προδίδουν την σημασία που απέδιδε η Γαληνοτάτη στην Κόρινθο και το κάστρο της. Νομίσματα της εποχής, κεραμική και άλλα μικροευρήματα συμπληρώνουν την μαρτυρία για την παρουσία των Ενετών στον χώρο.

Μετά την οθωμανική ανάκτηση, το κάστρο εξακολουθεί να κατοικείται. Ο κάτω οικισμός της Κορίνθου αρχίζει να αναπτύσσεται ραγδαία⁶⁴. Ο Ακροκόρινθος παραμένει κατοικημένος και μετά την απελευθέρωση του 1823.

Η συμβολή των Οθωμανών πρωτευόντως και των Ενετών δευτερευόντως στην μορφή των οχυρώσεων του Ακροκόρινθου, όπως διατηρούνται σήμερα, είναι πολύ μεγαλύτερη από ό,τι είχε εκτιμηθεί έως τώρα. Μολονότι η τουρκική κατάκτηση της Κορινθίας περιόρισε το χάος που επικρατούσε στην περιοχή τον τελευταίο ενάμισο αιώνα πριν την Άλωση, ο Ακροκόρινθος δεν έχασε την στρατηγική του σημασία μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Επί έναν αιώνα μετά την παράδοση του Ακροκόρινθου το 1458, οι διαρκείς Ενετοτουρκικοί υποχρέωσαν τους νέους κυριάρχους να διατηρούν το κάστρο σε αξιόμαχο επίπεδο. Στις φθορές που προκάλεσαν στον Ακροκόρινθο ο χρόνος, αλλά και οι πολιορκίες, προστέθηκε η αδήριτη ανάγκη η οχύρωση, η οποία διατηρού-

of its minaret⁶¹ (fig. 9).

Mosque 7 stands over the great cistern: only its minaret survives, while the outline of its ground plan was exposed during recent Ephorate investigations. Finally, the third mosque [8] is located right behind the inner enceinte. The muslim burial monument excavated in the area of the sanctuary of Aphrodite [9] and the Byzantine basilica, the small bathhouses [10-11], the fountains⁶² [12-13] (fig. 10) and several house ruins can be dated to the time of Ottoman rule.

A multitude of artifacts stem from this period, such as coins, minor objects and most of all, pottery: shards of well-known types Iznik (16th-17th c.), Kütahya (18th-19th c.) (fig. 67), Çanakkale (18th-19th c.), tobacco pipes (fig. 68) and modern ceramics (fig. 69).

The Venetian rule, though brief (1687-1715), left a significant mark on the monumental palimpsest of the Acrocorinth. Two large churches⁶³ [16, 18] (Plan A) and substantial intervention on the walls reveal the importance accorded to Corinth and its castle by the Serenissima Republic of Venice. Coins of the Venetian era, pottery and other small finds complete our knowledge for the presence of the Venetians in the castle.

After the Ottoman recapture (1715), the castle continues to be inhabited. The lower settlement of Corinth starts to expand again⁶⁴, but the Acrocorinth continues to be inhabited even after the 1823 Greek War of Independence.

The contribution of primarily the Ottomans and, to a lesser degree, the Venetians to the fortifications of the Acrocorinth, as they survive today, is much greater than

Εικόνα 68:
Οθωμανική
καπνοσύριγγα

Figure 68:
Ottoman tobacco
pipe

⁶² Χρυσάφη 1984.

⁶³ Χρυσάφη 2009.

⁶⁴ Κορδώσης 1986β, 51-54.

⁶¹ Κουμούση 2008.

⁶² Χρυσάφη 1984.

⁶³ Χρυσάφη 2009.

⁶⁴ Κορδώσης 1986β, 51-54.

σε έως τότε αναλλοίωτα τα μεσαιωνικά χαρακτηριστικά της, να εκσυγχρονιστεί τον 15ο αι., ώστε να καταστεί ικανή να ανταπεξέλθει στις απαιτήσεις της νέας πολεμικής τεχνολογίας των πυροβόλων όπλων.

Σε εκτεταμένα τμήματα του περιβόλου διακρίνονται οι οπές για την εγκατάσταση πρώιμων πυροβόλων, διευθετημένες στην βάση των τειχών. Πρόκειται για διαμορφώσεις που συνδέονται με τις πρώτες εφαρμογές του πυροβολικού και δεν μπορούν παρά να χρονολογηθούν στην Α΄ Τουρκοκρατία. Στην πραγματικότητα, η πλειονότητα των κατασκευών στον Ακροκόρινθο που συνδέονται με πυροβόλα όπλα παραπέμπει σε πρώιμα στάδια της νέας οχυρωματικής τεχνολογίας, τα οποία χρονικά ταυτίζονται με αυτή ακριβώς την περίοδο. Τα χαρακτηριστικά αυτά απαντούν και σε δύο προτεινόμενα, το VIII και το IX, που εν είδει barbacane προστάτευε την νότια μεσαιωνική πυλίδα G7 (Πίν. Α, εικ. 4).

Οθωμανική κατασκευή θα πρέπει να θεωρηθεί στην σημερινή του μορφή το φρούριο V που σχηματίζει την νοτιοδυτική ακρόπολη και το οποίο διαιρείται σε 2 περιβόλους (Πίν. Α, εικ. 70). Ο μεσαιωνικός πύργος V1 στην βορειο-ανατολική της γωνία ξαναχτίστηκε μετά από κάποια καταστροφή και επενδύθηκε με παχείς τοίχους για να αντέχει τις βολές των πυροβόλων (εικ. 65-66). Μάρτυρας της ένα πρόσφατο εύρημα: μια σιδερένια οβίδα βρέθηκε σφηνωμένη στον βόρειο τοίχο του πύργου. Σε αυτή την όψιμη περίοδο θα πρέπει να αναχθεί και η τάφος Μ έξω από τα δυτικά τείχη, αλλά και το διατείχισμα L, που καλύπτει την πρόσβαση μεταξύ των πυλών G1 και G2 (Πίν. Α, εικ. 6, 42).

Μια δεύτερη ομάδα επεμβάσεων περιλαμβάνει ενισχύσεις τειχών για να αντέχουν στα βλήματα των τηλεβόλων, καθώς και δημιουργία δωματίων με κανονιοθυρίδες για την τοποθέτηση κανονιών, προεξοχών εν είδει προμαχώνων και πυροβολείων (*batterie*). Χαρακτηριστικοί είναι προμαχώνες και οι *batterie* στη δυτική πλευρά του κάστρου, στις γραμμές I, II και III (εικ. 41-43, 47), καθώς και στο δυτικό άκρο της ακρόπολης [IV20] (Πίν. Α, εικ. 70). Οι επεμβάσεις αυτές συνδέονται με την επόμενη φάση στην εξέλιξη της αμυντικής τεχνολογίας και θα μπορούσαν, πράγματι, ορισμένες από αυτές να

what was until recently assumed. Despite the fact that the capture of Corinth by the Ottomans brought a measure of order to the chaos, prevalent in the area during a century and a half before the Fall of Constantinople, the Acrocorinth did not lose its strategic importance within the Ottoman Empire. For a whole century after its capture by the Ottomans in 1458, the continuous struggle between the Ottomans and the Venetians forced the new conquerors to preserve the defensive potential of the castle. In addition to the deterioration caused by time and repeated sieges, the new conditions of the 15th c. urgently demanded that a castle that had until then retained its medieval characteristics intact, be rapidly modernized to withstand the novel military threat, artillery firepower.

Gunports used for the employment of early firearms, cut at the base of the walls, are discernible along extensive portions of the enceinte. These alterations are linked to the first usage of artillery and can be easily dated to the first Ottoman period. In reality, the majority of Acrocorinth structures that are linked to firearms can be attributed to an early stage of this novel technology and coincide chronologically with this very period. The same features are to be found in two bulwarks, VIII and IX, which defended the medieval, south small gate G7 in the form of barbicanes (Plan A, fig. 4).

The modern form of Fortress V, which forms the south-west acropolis and is partitioned into two enclosures (Plan A, fig. 70), must be considered an Ottoman structure. The Medieval tower V1 was rebuilt on its northeastern corner, following some heavy damage, with the addition of thick walls, in order to withstand artillery fire (fig. 65-66). As a matter of fact, an iron cannonball was recently discovered lodged into the north wall of the tower.

Moat M outside the west walls and partition wall L, that protects the passageway between gates G1 and G2 (Plan A, fig. 6, 42), must also be dated to the same later period.

συνδεθούν με την Ενετική περίοδο. Βέβαια, όταν οι Ενετοί καταλαμβάνουν τον Μοριά, η τεχνολογία έχει εξελιχθεί ακόμη περισσότερο και κυριαρχεί πλήρως το εξελιγμένο προμαχωνικό σύστημα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της νέας αμυντικής αρχιτεκτονικής και μάλιστα σε γεωμορφολογικό υπόβαθρο ανάλογο του Ακροκόρινθου είναι το Παλαμήδι. Ανάλογου σχεδιασμού ήταν και τα αμυντικά έργα που εφάρμοσαν οι Ενετοί στην πεδιάδα της Κορίνθου. Στον Ακροκόρινθο, όπως προκύπτει από τα σχέδια που προέρχονται από το αρχείο της Βενετίας και είναι ως επί το πλείστον αδημοσίευτα, οι μηχανικοί της Γαληνοτάτης πρότειναν δραστικό εκσυγχρονισμό του φρουρίου με βάση τα νέα συστήματα και όχι προσθήκες της μορφής που σώζονται σήμερα στο κάστρο και οι οποίες, στις πλείστες των περιπτώσεων, φαίνεται ότι πρέπει να αποδοθούν στους Οθωμανούς. Οι οψιμότερες επεμβάσεις περιλαμβάνουν και τείχη με πυκνή διάταξη τυφεκιοθυρίδων στο επίπεδο των οδοντωτών τους επάλξεων, προκειμένου να δημιουργηθούν εκτεταμένες γραμμές πυρός (εικ. 49). Πολλές από αυτές τις κατασκευές στις απολήξεις των τειχών μπορούν να χρονολογηθούν ακόμη οψιμότερα, στην Β' Τουρκοκρατία (1715-1823).

Οι πύλες G1 και G2 υπέστησαν επανειλημμένες μετασκευές και ενισχύσεις από τους Οθωμανούς, ενώ τεράστια τμήματα των μεσαιωνικών τειχών όταν δεν αντικαταστάθηκαν, επενδύθηκαν ή αρμολογήθηκαν με δραστικό τρόπο, ώστε να είναι δυσχερής η ακριβής τους χρονολόγηση.

Η πρόσφατη ανεύρεση σε ανασκαφή της ακρόπολης V ενός σημαντικού συνόλου όπλων και πολεμικής εξάρτυσης (ελάσματα πανοπλιών και μεταλλικά εξαρτήματα όπλων, βέλη βαλιστρίδων, τσεκούρια, πόρπες, μολύβδινες σφαίρες πυ-

A second group of interventions includes wall reinforcements in order to withstand artillery fire, the construction of battlements with embrasures for cannons, as well as bastion-like and battery-like protrusions. The bastions and batteries on the western side of the castle, on lines I, II and III (fig. 41-43, 47), as well as on the western end of the citadel [IV20] (Plan A, fig. 70) are characteristic specimens of such structures. These interventions are attributable to the next phase in the development of defensive technology, and some of them could indeed be linked to the Venetian period. Of course, when the Venetians capture the Morea, this technology has advanced even further and a fully developed bastion system predominates. Palamedis is a typical example of this new defensive architecture, notable due to its similar geomorphological formation. The Venetians carried out similar defensive works in the plain of Corinth. Unpublished plans, relating to the design of the Acrocorinth fortifications found in the Venetian archives, indicate that the engineers of the Serenissima Republic proposed a drastic

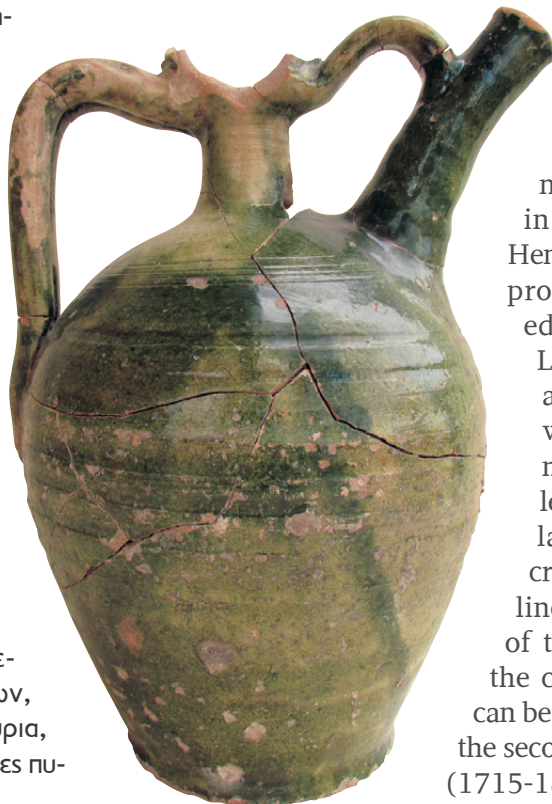
modernization of the fortress, based on completely new systems and not

the relatively minor alterations found in the castle today. Hence, the latter must probably be attributed to the Ottomans.

Later interventions also include walls with densely arrayed musket-loops on the level of their crenellations, in order to create extensive firing lines (fig. 49). Many of these structures on the crown of the walls can be dated even later, to the second Ottoman period (1715-1823).

Εικόνα 69:
εφυσλωμένο
λαγίни νεώτερων
χρόνων

Figure 69:
19th c. glazed jug

Εικόνα 70 :
η ακρόπολη V με
τον προμαχώνα
IV20

Figure 70:
citadel V with
bastion IV20

ροβόλων όπλων, βλήματα βαλιστρών, μπάλες κανονιών κλπ.), που χρονολογούνται από τον 14ο-15ο έως τον 17ο αι., αναμένεται να δώσει νέα στοιχεία για την πολεμική τεχνολογία που χρησιμοποίησαν στον ύστερο μεσαίωνα και στα νεώτερα χρόνια οι υπερασπιστές του κάστρου του Ακροκορίνθου.

Συμπερασματικά, οι ενετοτουρκικές επεμβάσεις διαμόρφωσαν εν πολλοίς την εικόνα που έχει η οχύρωση του Ακροκορίνθου σήμερα, όχι μόνο μέσω των νέων κατασκευών, αλλά και με πλήθος τοπικών επιδιορθώσεων που περιλάμβανε από απλά αρμολογήματα μέχρι ενισχυτικές επενδύσεις των μεσαιωνικών μεταπυργίων (εικ. 21, 32, 37, 40).

Η τελευταία πολιορκία του Ακροκορίνθου γίνεται από τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη την περίοδο της ελληνικής επανάστασης. Η απελευθέρωσή του στις 26 Οκτωβρίου 1823 σημαίνει και το τέλος της ιστορίας του θρυλικού κάστρου.

Gates G1 and G2 underwent repeated modifications and reinforcements by the Ottomans, while large parts of the medieval walls, when not rebuilt, were refaced or rejointed drastically, thus rendering their exact dating particularly problematic.

The recent discovery, in an excavation on acropolis V, of a group of firearms and items of warfare (armor plates and metal firearm parts, crossbow bolts, axes, brooches, lead firearm balls, cannonballs, etc.), dating to the 14th-15th c. up to the 17th c., is expected to offer new data on the warfare technology, employed during the late Middle Ages and the early modern period by the defenders of the Acrocorinth.

In conclusion, the Venetian and Ottoman interventions are to a large extent responsible for the current appearance of the Acrocorinth fortifications, not only through new constructions, but also thanks to a multiplicity of local repairs, that ranged from simple rejointing to whole reinforcement masonry layers on the medieval curtain walls (fig. 21, 32, 37, 40).

The last siege of Acrocorinth was led by Theodoros Kolokotronis during the Greek War of Independence. The surrender of the castle on October 26th 1823 marks the end of its legendary history.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

SUGGESTED BIBLIOGRAPHY

Avraméa 1997. A. Avraméa, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle, changements et persistances*, Paris 1997.

Αθανασούλης 2006. Δ. Αθανασούλης, *Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης κατά την μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο*, Διδακτορική διατριβή, τ. 1, Θεσσαλονίκη 2006, 230-234.

Αθανασούλης & Μανωλέσσου 2008. Δ. Αθανασούλης & Ε. Μανωλέσσου, *Η μεσαιωνική Κορινθία*, στο *Corinthia and the Northeast Peloponnesus: Topography and History from Prehistoric Times until the End of Antiquity*, Kolloquium Deutsches Archäologisches Institut, Athen / LZ' Ephorie Korinth, Λουτράκι 26.–29.03.2009, πρακτικά υπό εκτύπωση.

AJA. *American Journal of Archaeology*

Andrews 1953. K. Andrews, *Castles of the Morea*, Princeton-New Jersey 1953 (επανάδοση 2006).

Asutay-Effenberger 2007. N. Asutay-Effenberger, *Die Landmauer von Konstantinopel-Istanbul*, Berlin-New York 2007.

Bellinger 1930. A. R. Bellinger, *The coins*, στο Blegen κ.ά. 1930, 61-70.

Blegen κ.ά. 1930. C. W. Blegen, O. Broneer, R. Stillwell & A. R. Bellinger, *Corinth vol. III, part 1: Acrocorinth. Excavations in 1926*, Cambridge Massachusetts 1930.

Blegen 1930a. C. W. Blegen, *Excavations at the summit*, στο Blegen κ.ά. 1930, 3-28.

Blegen 1930b. C. W. Blegen, *Exploratory trenches*, στο Blegen κ.ά. 1930, 29-30.

Bon 1936. A. Bon, *The medieval fortifications of Acrocorinth and vicinity*, στο Carpenter-Bon 1936, 128-281.

Bon 1951. A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951.

Bon 1969. A. Bon, *La Morée franque: recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Paris 1960.

Broneer 1930. O. Broneer, *Inscriptions from Upper Peirene*, στο Blegen κ.ά. 1930, 50-60.

Carpenter & Bon 1936. R. Carpenter & A. Bon, *Corinth vol. II, part 2: The defenses of Acrocorinth and the lower town*, Cambridge Massachusetts 1936.

Carpenter 1936. R. Carpenter, *The Classical fortifications of Acrocorinth*, στο Carpenter & Bon 1936, 1-43.

Γκιολές – Δαμούλος 2012. Ν. Γκιολές & Π. Δαμούλος, *Οι οχυρώσεις στο βυζαντινό κάστρο της Μαϊνης στο Τηγάνι της Μέσα Μάνης*, στο Α. Καββαδία – Π. Δαμούλος (επιμ.), *Η οχυρωματική αρχιτεκτονική στο Αιγαίο και ο μεσαιωνικός οικισμός Αναβάτου Χίου*, Διεθνές Συνέδριο, Χίος, 26-28 Σεπτεμβρίου 2008, Χίος 2012.

Coumbaraki-Pansélinou 1976. N. Coumbaraki-Pansélinou, *Saint Pierre de Kalyvia Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta*, Thessalonique 1976.

De Adm. Imp. Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, G. Moravcsik (επιμ.) Washington 1967.

ΔΧΑΕ. Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Davidson 1937. G. Davidson, The Avar invasion of Corinth, *Hesperia* 6 (1937), 227-240.

Davidson 1957. G. Davidson, *Corinth XII: The minor finds*, Princeton 1957.

Faucherre 2006. N. Faucherre, Le Château de Célines, στο *L'Art Gothique en Chypre*, J.-B. De Vaivre dir., P. Plagnieux, Paris 2006, 384-390.

Feissel & Philippidis-Braat 1985. D. Feissel, A. Philippidis-Braat, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra), *Travaux et Mémoires* 9 (1985), 267- 395.

Foss 1979. C. Foss, *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge 1979.

Foss & Winfield 1986. C. Foss, D. Winfield, *Byzantine fortifications: an introduction*, Pretoria 1986.

Gregory 1979. T. E. Gregory, The Late Roman Wall at Corinth, *Hesperia* 48 (1979), 264-280.

Gregory 1993. T. E. Gregory, *The Hexamilion and the Fortress*, *Isthmia* V, Princeton 1993.

Hirschbichler 2005. M. Hirschbichler, The Crusader paintings in the Frankish Gate at Nauplia, Greece: A Historical Construct in the Latin Principality of Morea, *Gesta* 44 (2005), 13-30.

IstMitt. *Istanbuler Mitteilungen*.

Kazanaki-Lappa 2002. M. Kazanaki-Lappa, Medieval Athens, στο Laiou 2002, τ. 2, 639-646.

Κουμούση 2001. Α. Κουμούση, *Ακροκόρινθος*, εκδ. Τ.Α.Π., Αθήνα 2008.

Κουμούση 2008. Α. Κουμούση, Τέμενος Ακροκορίνθου, στο Έ. Μπρούσκαρη (επιμ.), *Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2008, 136.

Κορδώσης 1981. Μ. Κορδώσης, Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους μέσους χρόνους, Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 159, Αθήνα, 1981.

Κορδώσης 1986α. Μ. Κορδώσης, Η κατάκτηση της Νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους, *Ιστοριογεωγραφικά* 1 (1985-1986), 53-209.

Κορδώσης 1986β. Μ. Κορδώσης, Κόρινθος και Άγιος Γεώργιος (Νεμέα): Σχέσεις φρουρίου και κάτω πόλεως (Δ΄-ΙΗ΄ αι.), *Πελοποννησιακά, Παράρτημα 12, Πρακτικά Β΄ τοπικού Συνεδρίου Κορινθιακών ερευνών, Λουτράκι 25-27 Μαΐου 1984*, Αθήνα 1986, 49-56.

Κορδώσης 2010. Μ. Κορδώσης, Η μεσαιωνική Κόρινθος: από την πρωτοβυζαντινή πόλη στο κάστρο των ύστερων βυζαντινών χρόνων, *Πρακτικά του Η΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Κόρινθος, 26-28 Σεπτεμβρίου 2008*, Αθήνα 2010, 155-166.

Laiou 2002. Α. Laiou (επιμ.), *Economic history of Byzantium*, Washington DC 2002.

Lancaster 2009. L. Lancaster, Early Examples of So-Called Pitched Brick Barrel Vaulting in Roman Greece and Asia Minor: A Question of Origin and Intention, *M. Bachmann (επιμ.), Bautechnik im antiken und vorantiken Kleinasien*, *BYZAS* 9 (2009), 371-391.

Libro de los Fechos. A. Morel-Fatio (εκδ.), *Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea compilado por comandamiento de Don Fray Johan Ferrandez de Heredia*, Genève 1885.

MacKay 1968. P. A. MacKay, Acrocorinth in 1668. A Turkish account, *Hesperia* 37 (1968), 386-397.

- Magdalino 2008.** P. Magdalino, *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Κομνηνού, 1143-1180*, Αθήνα 2008.
- Martorano 2002.** F. Martorano, *Santo Niceto nella Calabria medievale*, Roma 2002.
- Mesqui 1981.** J. Mesqui, La fortification des portes avant la Guerre de Cent Ans, *Archéologie Médiévale* 11 (1981), 203-229.
- Mesqui 1991.** J. Mesqui, *Châteaux et enceintes de la France Médiévale, De la défense à la résidence, t. I, Les organes de la défense*, Paris 1991.
- Mesqui 1997.** J. Mesqui, *Châteaux forts et fortifications en France*, Paris 1997.
- Mesqui 2008.** J. Mesqui, Le château de Seône/Sahyoune, *Histoire et images médiévales* 11, Novembre-Janvier 2007-2008, 46-55.
- Μπούρας & Μπούρα 2002.** X. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η ελληνική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002.
- Müller-Wiener 1961.** W. Müller-Wiener, Mittelalterliche Befestigungen im südlichen Jonien, *IstMitt* 11 (1961), 5-122.
- Müller-Wiener 1977.** W. Müller-Wiener, *Bildlexikon Zur Topographie Istanbuls: Byzantion, Konstantinupolis, Istanbul bis zum Beginn d. 17Jh.*, Tübingen 1977.
- Παπαζώτος 1995.** Θ. Παπαζώτος, Το Ισα Καπίσι Μεσίδι στην Κωνσταντινούπολη, μονή του πατριάρχου Αθανασίου, *ΔΧΑΕ* 18 (1995), 39-48.
- Pringle 2004.** D. Pringle, Castle Chapels in the Frankish East, στο *La Fortification au Temps des Croisades*, N. Faucherre (dir.), J. Mesqui, N. Prouteau, Rennes 2004, 25-41.
- Rife 2008.** J. Rife, Leo's Peloponnesian Fire-Tower and the Byzantine Watch-Tower on Acrocorinth, στο W. Caraher, L. Jones Hall, R.S. Moore (επιμ.), *Archaeology and History in Roman, Medieval and Post-Medieval Greece, Studies on Method and Meaning in Honour of Timothy E. Gregory*, Aldershot 2008, 281-306.
- Ρωμαίος 1960.** Κ. Ρωμαίος, Μία παράδοση για το χτίσιμο του κάστρου στον Ακροκόρινθο, *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά* 1960, 170-173.
- Sanders 2002.** G. D. R. Sanders, Corinth, στο Laiou 2002, τ. 2, 647-654.
- Sanders 2003a.** G. D. R. Sanders, Recent Developments in the Chronology of Byzantine Corinth, στο Williams & Bookidis 2003, 385-399.
- Sanders 2003b.** G. D. R. Sanders, An overview of the new chronology for 9th to 13th century pottery at Corinth, στο X. Μπακιρτζής (επιμ.), *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη 11-16 Οκτωβρίου 1999*, Αθήνα 2003, 35-44.
- Scranton 1957.** R. L. Scranton, *Medieval Architecture in the Central Area of Corinth, Corinth XVI*, Princeton 1957.
- Slane & Sanders 2005.** K. W. Slane, G. D. R. Sanders, Corinth: Late Roman Horizons, *Hesperia* 74 (2005), 243-297.
- Stillwell 1930.** R. Stillwell, Upper Peirene, στο Blegen κ.ά. 1930, 31-49.
- Toubert 1998.** P. Toubert, *L'incastellamento aujourd'hui: quelques réflexions en marge de deux colloques*, στο M. Barcel & P. Toubert, *L'incastellamento. Actes des rencontres de Gérone (26-27 Novembre 1992) et de Rome (5-7 Mai 1994)*, Rome 1998, XI-XVIII.
- Τσουρής & Μπρίκας 2006.** Κ. Τσουρής & Α. Μπρίκας, Βυζαντινές οχυρώσεις στον Έβρο Ι, Μεσημβρία – Ποταμός – Άβας – Τραϊανούπολις – Φέρες, *Βυζαντινά* 26 (2006), 153-209.
- Χρονικόν του Μορέως.** Π. Καλονάρος (εκδ.), *Χρονικόν του Μορέως*, Αθήναι 1940.

Χρυσάφη 1984. Μ. Χρυσάφη, Τουρκικά κτίσματα στην Κόρινθο – κρήνες και θρησκευτικά κτήρια, *Αναστήλωση – Συντήρηση – Προστασία μνημείων και συνόλων Α΄*, Αθήνα 1984, 261-278.

Χρυσάφη 2009. Μ. Χρυσάφη, Μία άγνωστη εκκλησία στο κάστρο του Ακροκορίνθου, *29ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 15-17 Μαΐου 2009*, 138-139.

Νικήτας Χωνιάτης. I.-A. van Dieten (εκδ.), *Nicetae Choniatae, Historia*, Berlin-New York 1975.

Williams & Bookidis 2003. C. K. Williams II & N. Bookidis (επιμ.), *Corinth, The Centenary, 1896-1996, Corinth XX*, Princeton 2003.

Williams 2003. C. K. Williams II, *Frankish Corinth: an Overview*, στο Williams & Bookidis 2003, 423-434.

Winter 1991. F. E. Winter, *The Chronology of the Ancient Defenses of the Acrocorinth: A Reconsideration*, *AJA* 95 (1991), 109-121.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

- I. Το έργο της προστασίας και ανάδειξης του κάστρου Ακροκορίνθου (Ν. Σιδηρόπουλος)
- II. Κατόψεις

ANNEX

- I. The protection and enhancement project of Acrocorinth castle (N. Sidiropoulos)
- II. Plans

Το έργο της προστασίας και ανάδειξης του κάστρου Ακροκορίνθου

Νικόλαος Σιδηρόπουλος

The protection and enhancement project of the Acrocorinth castle

Nikolaos Sidiropoulos

Τα προβλήματα στα εκτεταμένα τείχη του Κάστρου κατατάσσονται ως ακολούθως: διακοπή της συνέχειας του τείχους λόγω κατάρρευσης, απώλεια επάλξεων, κατάρρευση της μιας παρειάς (συνήθως της εξωτερικής), παραμορφώσεις, μεγάλες επιχώσεις που ασκούν ωθήσεις, απώλεια συνδετικού κονιάματος κ.α. Τα προβλήματα εντοπίζονται σε πολλά διαφορετικά σημεία.

Στο εσωτερικό του Κάστρου, τα κτίσματα είναι σε ερειπιώδη κατάσταση και οι διαδρομές δύσβατες, χωρίς ενημερωτικές πινακίδες μέχρι πρόσφατα. Λόγω του μεγέθους του Κάστρου, των πολλών προβλημάτων στα τείχη, που πολλές φορές απαντούν σε σημεία δυσπρόσιτα, των μεγάλων αποστάσεων στο εσωτερικό του και της αδυναμίας χρήσης μηχανοκίνητων μέσων για την μεταφορά υλικών, οι εργασίες για την προστασία και ανάδειξή του απαιτούν μεγάλα χρονικά διαστήματα και ανάλογα υψηλούς προϋπολογισμούς.

Η 6η ΕΒΑ ως αρμόδια έως το 2006 και η 25η ΕΒΑ σήμερα, καταβάλλουν ανάλογες προσπάθειες για την προστασία και διατήρηση του σημαντικότερου μεσαιωνικού μνημείου της Κορινθίας. Τα τελευταία χρόνια, λόγω και της αύξησης της επισκεψιμότητας, υλοποιούνται σημαντικά έργα για την ανάδειξη του Κάστρου Ακροκορίνθου και την ασφαλή περιήγησή του.

The various structural problems of the enceinte can be classified as follows: disruption of the continuity of the walls due to collapse, loss of the battlements, collapse of one side of the wall (usually the external), deformations, heavy backfill exerting considerable forces, loss of jointing mortar, etc. These problems occur in several different areas.

In the interior of the Castle, buildings are in ruins and circulation is thus hampered, due to the complete lack of relevant information panels until recently. Due to the large size of the Castle, the multitude of problems of the walls, which are often located in inaccessible areas, the great distances within its interior and the consequent inability of motorized equipment to transfer building material, preservation and enhancement projects as a rule require

Το έργο της προστασίας του Κάστρου Ακροκορινθού μπορεί να διαχωριστεί σε δυο βασικές περιόδους. Την περίοδο μέχρι το έτος 2000 και την περίοδο από το 2000 μέχρι το τέλος του 2009. Η δεύτερη περίοδος διαιρείται επίσης σε δύο υποπεριόδους σε σχέση με τον φορέα προστασίας του μνημείου και κατά συνέπεια φορέα υλοποίησης του έργου.

Τα έργα προ του 2000 εκτελούνται από τον τότε φορέα προστασίας των βυζαντινών μνημείων Κορινθίας, την 6η ΕΒΑ, με έδρα την Πάτρα και γραφείο στην Αρχαία Κόρινθο. Κατά την περίοδο αυτή, υλοποιούνται μόνο επείγουσες στερεωτικές εργασίες σε ετοιμόρροπα σημεία των τειχών, που καλύπτονται από τον ετήσιο προϋπολογισμό της 6ης Εφορείας. Το μεγαλύτερο σε όγκο έργο υλοποιείται την δεκαετία του 1990 και περιλαμβάνει στερεώσεις των τειχών του τρίτου (ενδότερου) περιβόλου, νότια της τρίτης πύλης, του δεύτερου (ενδιάμεσου) περιβόλου, ΝΔ της δεύτερης πύλης και την αντικατάσταση της πεζογέφυρας της τάφρου μπροστά από την πύλη της πρώτης γραμμής οχύρωσης. Την ίδια περίοδο διαπλατύνεται και ασφαλτοστρώνεται ο δρόμος από τον οικισμό της Αρχαίας Κορινθού μέχρι το Κάστρο,

considerable time and an equally hefty budget.

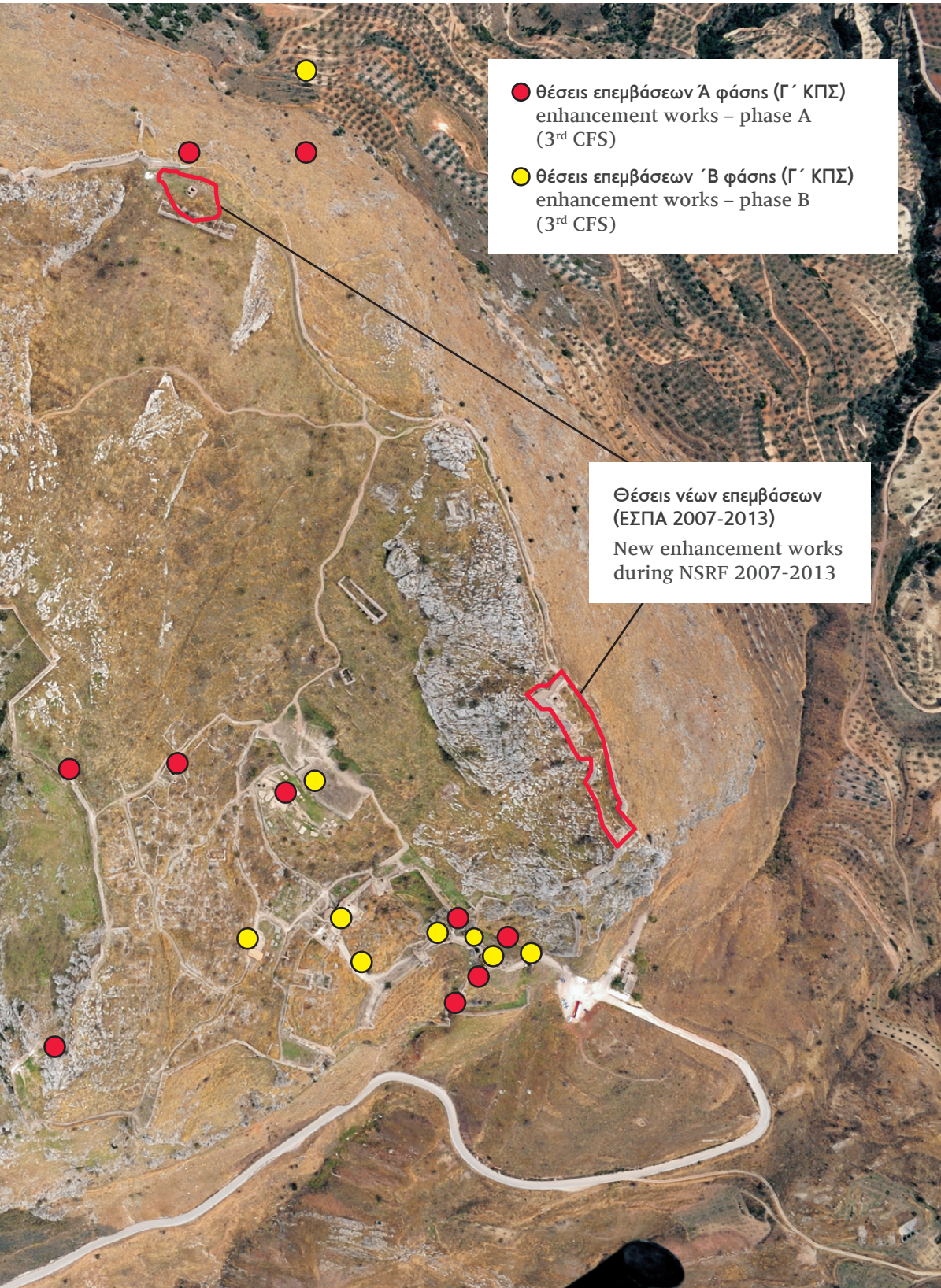
The 6th Ephorate, responsible for the monument until 2006, and the 25th Ephorate today devote considerable effort to the protection and preservation of the most important medieval monument of Corinth. In recent years, in part due to the increase in visitors, important projects are being carried out, leading to the enhancement of the Castle and allowing a safe tour.

The preservation project of the Acrocorinth Castle can be divided into two basic periods: the first one extends until 2000 and the second from 2000 to 2009. The second period can be further subdivided into two phases, with respect to the body responsible for the preservation, and consequently, the body executing the works. Works before 2000 were executed by the preservation body responsible for the Corinth monuments at the time, the 6th Ephorate, headquartered in Patras, together with a subsidiary office in Ancient Corinth. During this period, only emer-

Εικόνα 74:
το συγκρότημα της πύλης G3 και το λιθόστρωτο προ αυτών

Figure 74:
gate G3 and the cobblestone pathway in front of it

Εικόνα 71:
 Ακροκόρινθος
 κάτοψη με τις
 θέσεις των
 επεμβάσεων

Figure 71:
 Acrocorinth,
 plan showing
 the places where
 the enhancement
 works were
 implemented

The protection and enhancement project of the Acrocorinth castle

Εικόνα 72:
η περιοχή των αναλημμάτων με την βυζαντινή κινστήρνα 4 και το τέμενος 7 πριν τις εργασίες

Figure 72:
the area of the retaining walls with the byzantine cistern 4 and the mosque 7 before the restoration

επιτρέποντας την πρόσβαση και στα λεωφορεία που μέχρι τότε δεν ήταν δυνατόν να μεταφέρουν επισκέπτες στον Ακροκόρινθο. Το έργο της οδοποιίας, συνολικού μήκους τεσσάρων περίπου χιλιομέτρων, υλοποιήθηκε από την Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κορινθίας.

Την δεύτερη περίοδο, από το 2000 έως το τέλος του 2009, εκτελείται σημαντικό έργο προστασίας και ανάδειξης του Κάστρου Ακροκορίνθου με χρηματοδότηση από το Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης. Η πρώτη φάση του εντάσσεται στο Π.Ε.Π. Πελοποννήσου με προϋπολογισμό 440.205 € και υλοποιείται με αυτεπιστασία από τη 6η ΕΒΑ. Η δεύτερη φάση εντάσσεται στο Ε.Π. «ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ» του ΥΠΠΟ με προϋπολογισμό 500.000 € και υλοποιείται με αυτεπιστασία από τη νεοσύστατη 25η ΕΒΑ, που έχει τη χωρική αρμοδιότητα των νομών Κορινθίας, Αργολίδας και Αρκαδίας.

Και στις δύο φάσεις το έργο επικεντρώθηκε στη προστασία και ανάδειξη τμημάτων του Κάστρου με την μεγαλύτερη επισκεψιμότητα. Ο κύριος όγκος των επισκεπτών διασχίζει τις τρεις διαδοχικές πύλες, φθάνει στο πλάτωμα της βυζαντινής δεξαμενής και επιστρέφει. Μεμονωμένοι επισκέπτες διαθέτουν χρόνο για την περιήγησή τους σε άλλα πιο απομακρυσμένα σημεία (ακρόπολη, Άνω Πειρήνη, κορυφή ναού της Αφροδίτης).

Με κριτήριο την αναγκαιότητα διατήρησης του μνημείου, την ασφαλή και βελτιωμένη επισκεψιμότητά του και την αναγνωρισιμότητά του, εντάχθηκε στο Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης και εκτελέστηκε το έργο που περιγράφεται παρακάτω. Οι θέσεις φαίνονται στην εικ. 71, όπου με διαφορετική χρωματική απεικόνιση διαχωρίζονται οι θέσεις των δυο φάσεων του έργου. Αναλυτικά:

Οι εργασίες στο Κάστρο Ακροκορίνθου, που

agency restoration works were implemented in parts of the walls threatened with imminent collapse; these works were financed by the annual budget of the 6th Ephorate. The largest single work was carried out in the 1990s and included bracing of the walls of the third (inner) enceinte [III], south of the third gate [G3] and the second (intermediate) enceinte [II], south-west of the second gate [G2], as well as the replacement of the pedestrian bridge over the moat [M] in front of the first line of defense gate. During the same period, the road leading up from Ancient Corinth to the Castle was laid with asphalt, thus allowing access to visitor buses, hitherto unable to reach the site of the Acrocorinth. The road works had an extent of about four kilometers and were carried out by the Regional Prefecture of Corinth.

During the second period, i.e. from 2000 until the end of 2009, important works for the protection and enhancement of Acrocorinth Castle were carried out, financed by the 3rd European Community Support Framework. The first phase was included in the Regional Operational Programme of the Peloponnese with a budget of 440.205 € and was executed under the direct supervision of the 6th Ephorate of Byzantine Antiquities. The second phase was included in the Sectoral Operational Programme “Culture” of the Hellenic Ministry of Culture with a budget of 500.000 € and is currently under the direct supervision of the newly established 25th Ephorate of Byzantine Antiquities, which is now responsible for the prefectures of Corinthia, Argolid and Arcadia.

In both phases, the works focused on the protection and enhancement of those parts of the Castle which received the largest number of visitors. The majority of visitors cross the three consecutive gates, reach the Byzantine cistern plateau, and then return. Individual visitors may devote more time to stroll through other, more remote parts (the citadel, the Upper Peirene fountain, the Aphrodite Sanctuary peak).

The following project was integrated and

έγιναν στο πλαίσιο του Γ΄ Κ.Π.Σ., άρχισαν τον Σεπτέμβριο του 2002. Η Α΄ Φάση ολοκληρώθηκε στις 30.11.2005, ενώ η Β΄ Φάση στο τέλος του 2009.

Κατ' αρχάς, έγιναν εργασίες προετοιμασίας που αφορούσαν στον καθαρισμό των χώρων επέμβασης, στη δημιουργία των χώρων αποθήκευσης εργαλείων και ευπαθών υλικών, στην τοποθέτηση μεταλλικών θυρών για την ασφάλεια των αποθηκών, στη δημιουργία χώρου εναπόθεσης προσκομιζόμενων υλικών, στην εξομάλυνση διαδρομών για την μεταφορά υλικών μέσα στο κάστρο, στην προμήθεια απαραίτητων εργαλείων και στην τοποθέτηση ενημερωτικής πινακίδας. Ακολούθως, εκτελέστηκαν οι προβλεπόμενες εργασίες όπως περιγράφονται στη συνέχεια, ξεκινώντας από το εσωτερικό του κάστρου προς το εξωτερικό:

1. Αναλημματικοί τοίχοι στην περιοχή της Βυζαντινής δεξαμενής [4]

Διαβαίνοντας την τρίτη πύλη, δύο ανηφορικά μονοπάτια οδηγούν σε ένα πλάτωμα, όπου

executed within the 3rd Community Framework Program, on the basis of the necessity of the preservation of the monument, the requirements for a safe and informative visitor experience and the overall evaluation of the monument as a key landmark. The two different phases of the project are distinguished by different area colors in fig. 71. The details of the project are as follows:

The 3rd Community Framework Program project in Acrocorinth Castle started in September 2002. Phase A was completed in 30.11.2005 and phase B at the end of 2009.

The first step in the project consisted of preparatory works which included clearing of the relevant areas, building of storage facilities for tools and artifacts, installing of metal gates for the security of the aforementioned facilities, spatial arrangement of an area that would receive rubble and debris, flattening of the existing pathways to allow use of the wheelbarrows, procurement of the required tools and installation of relevant information panels. Next, follows a detailed description of each part of

Εικόνα 73:
η περιοχή των αναλημμάτων με την βυζαντινή κινστέρνα 4 και το τέμενος 7 μετά τις εργασίες

Figure 73:
the area of the retaining walls with the byzantine cistern 4 and the mosque 7 after the consolidation works

The protection and enhancement project of the Acrocorinth castle

Εικόνα 75: ενδιάμεση γραμμή οχύρωσης II, συγκρότημα πύλης G2 και ο πύργος II1 κατά την διάρκεια των εργασιών

Figure 75: the intermediate line of defense II, Gate G2 complex and tower III1 during the consolidation works

Εικόνα 76 (κέντρο): ο πύργος II1 πριν τις εργασίες

Figure 76 (center): tower III1 before the consolidation works

υπάρχει μεγάλων διαστάσεων υπόγεια βυζαντινή δεξαμενή [4], καθώς και ο σωζόμενος μιναιρέζ τζαμιού [7]. Στη βόρεια και δυτική πλευρά του «πλατώματος» υπάρχει τοίχος αντιστήριξης για την συγκράτηση των χωμάτων. Πρόκειται για ξηρολιθοδομή πάχους 0.80 με 1.00μ., ύψους 4.00μ. και συνολικού μήκους 95μ. που διακόπτεται από την σκάλα ανόδου στο ανώτερο επίπεδο. Επάλληλοι αναλημματικοί τοίχοι διαμορφώνουν σε επίπεδα το έντονο πρανές που περιβάλλεται από τα δύο μονοπάτια μέχρι την τρίτη πύλη.

Ο τοίχος αντιστήριξης στο υψηλότερο επίπεδο, όπως επίσης και τα χαμηλότερα αναλήμματα, παρουσίαζε παραμορφώσεις από την ώθηση των γαιών και σε μεγάλα τμήματα είχε καταρρεύσει, παρασύροντας χώματα και πέτρες (εικ. 72). Παραμορφώσεις («φουσκώματα») υπήρχαν και στους πλαϊνούς τοίχους της σκάλας. Στη βορειοδυτική γωνία, ο τοίχος και οι αντηρίδες είχαν μεγάλη παραμόρφωση.

Αρχικά έγινε απομάκρυνση των χωμάτων και των λίθων από τα τμήματα που είχαν καταρρεύσει, συλλέγοντας και συσσωρεύοντας σε κατάλληλα σημεία τις πέτρες για επαναχρησιμοποίηση. Αφαιρέθηκαν τα χώματα σε απόσταση ενός μέτρου από την εσωτερική πλευρά σε όλο το μήκος των υπό κατασκευή τμημάτων του τοίχου. Αφού καθαρίστηκαν καλά τα τμήματα των σωζόμενων τοίχων, ανακατασκευάστηκαν τα κενά χρησιμοποιώντας τις ίδιες πέτρες και την ίδια τεχνοτροπία. Το πλάτος του τοίχου, κατά διαστήματα, αυξήθηκε προς το εσωτερικό της επίκωσης, δημιουργώντας εσωτερικό «πόδα» για την βελτίωση της αντοχής σε ανατροπή. Έγινε προσεκτική σύνδεση των σωζόμενων τμημάτων με τη νέα λιθοδομή διαπλέκοντας επιμήκεις λίθους. Εκατέρωθεν της κλίμακας ανόδου, όπως και στη Β-Δ γωνία, έγινε καθαίρεση και επανακατασκευή των λιθοδομών. Ταυτόχρονα, με την επανακατασκευή των τοίχων έγινε και η επίκωση στην εσωτερική πλευρά.

Σε όλο το μήκος του τοίχου αντιστήριξης ανακατασκευάστηκε το άνω τμήμα (στέψη), αποκαθιστώντας την ομοιομορφία του και προστατεύοντας τον από τα όμβρια που στο σύνολό τους, λόγω των υφιστάμενων κλίσεων του «πλατώματος», διέρχονται πάνω από αυτόν (εικ. 73).

Εικόνα 77:
ενδιάμεση γραμμή
οχύρωσης II και ο
πύργος II1 μετά τις
εργασίες

Figure 77:
the intermediate
line of defense
II and tower
II1 after the
consolidation
works

the project, starting from the castle interior and moving on to its exterior:

1. Retaining walls in the area of the Byzantine cistern [4]

After crossing the third gate, two inclined pathways lead to a plateau, on which stands a large, underground Byzantine cistern [4], plus a surviving mosque minaret [7]. On the north and west sides of this plateau, there are retaining walls which restrain the sloping soil. These walls consist of dry set masonry 0.80-1.00m. thick, and 4.00m. high, over a length of 95m., interrupted by a staircase that leads up to a higher level. Subsequent retaining walls restrain the steeply inclined soil enclosed by two pathways leading to the third gate into successive levels.

The highest retaining wall, as well as most of the lower ones, were deformed by lateral earth pressure, while large sections had collapsed and were covered under rubble and loose soil (fig. 72). Similar swelling deformations (“bulges”) were visible on the side walls of the staircase. The north-west corner wall and its buttresses were also severely deformed.

Loose rocks and soil was removed from the collapsed areas and the rubble was

Εικόνα 78:
πύλη G1

Figure 78:
gate G1

Οι εργασίες στον αμέσως χαμηλότερο αναλημματικό τοίχο συμπεριλήφθησαν στην Β΄ Φάση του έργου. Ο τοίχος από ξηρολιθοδομή παρουσίαζε παραμορφώσεις από την ώθηση των γαιών και καταρρεύσεις σε πολλά τμήματα. Οι εργασίες περιελάμβαναν κατ' αρχήν αποχωματώσεις και συλλογή των λίθων στα τμήματα που υπήρχαν καταρρεύσεις. Κατά την ανασκαφή, αποκαλύφθηκαν τμήματα παλαιότερων κτηρίων πίσω από το ανάλημμα. Για τον λόγο αυτό, η ανακατασκευή του τοίχου έγινε στα τμήματα που δεν υπήρχαν παλιότερες κατασκευές, ενώ οι τοίχοι των σωζόμενων κτηρίων στερεώθηκαν, ούτως ώστε να λειτουργούν και ως αναλημματικοί. Η ανακατασκευή έγινε με τους ίδιους λίθους που συλλέχθηκαν.

2. Ναός Αγίου Δημητρίου

Στον ναό του Αγίου Δημητρίου [17] (εικ. 7), έγινε καθαίρεση των επιχρισμάτων και του σαθρού κονιάματος σε βάθος στις εξωτερικές επιφάνειες της λιθοδομής. Στη συνέχεια, αφού καθαρίστηκαν καλά οι αρμοί και πλύθηκαν με νερό υπό πίεση, αρμολογήθηκαν με το νέο ασβεστοκονίαμα.

Επίσης στερεώθηκαν οι παραστάδες της θύρας εισόδου, της εσοχής πάνω από αυτή και του παραθύρου. Στη στέγη, αφού αφαιρέθηκαν τα κεραμίδια, έγινε εξομάλυνση του εξωραχίου

accumulated in pre-determined areas for later reuse. Along the entire length of the walls under restoration, soil was removed on the inner side to a width of one meter. Surviving walls were cleared and collapsed segments were rebuilt, using the same stones and an identical type of masonry construction. At intervals, the width of the wall was increased towards the inner side, thus forming a footing at the base to prevent future wall lean. The rebuilt sections were carefully connected to the surviving parts, through the use of long seaming stones. On either side of the staircase, as well as in the north-west corner, the walls were demolished and completely rebuilt. Simultaneously with the new wall construction, the back side was filled in with soil.

The upper part (crown) of the retaining wall was rebuilt along its entire length, in order to unify the whole structure and protect it from rainwater, which due to the steep inclination of the plateau, often runs over it (fig. 73).

Works on the lower retaining wall were carried out in phase B. The dry set masonry wall also presented deformation and collapse due to lateral soil pressure. First of all, the project included the removal of accumulated earth and assortment of stones from areas which had already collapsed, in order to be reused. During these excavations, parts of older buildings were unearthed behind the retaining wall. For this reason, the wall was rebuilt only in the sections without preexisting structures, while the surviving constructions were braced in such a manner, as to function as minor retaining walls themselves. The materials for the reconstruction of the wall were the stones collected in the specific area for re-use.

2. Church of St. Demetrios

In the church of St. Demetrios [17] (fig. 7), plaster was removed and loose mortar joints were cleaned in depth on the exte-

του θόλου, στεγανοποίηση, τοποθέτηση μεμβράνης, κοτετσόσυρμα και επανατοποθέτηση των κεραμιδιών ημικολυμβητά. Στη βόρεια πλευρά, όπου ο τοίχος βρίσκεται κατά 1,50μ. μέσα στο έδαφος, κατασκευάστηκε αποστραγγιστική τάφρος.

Διαμορφώθηκε επίσης ο αύλειος χώρος του ναού.

3. Τρίτη πύλη G3

Η τρίτη ή εσωτερική πύλη πλαισιώνεται εκατέρωθεν με πύργους. Το μέτωπο της μαζί με τους πύργους έχει μήκος 29μ. και ύψος 12,50μ. κατά μέσο όρο. Για την αποκατάσταση της πύλης τοποθετήθηκαν μεταλλικά ικριώματα. Έγινε προσεκτική αφαίρεση του παλιού σαθρού κονιάματος των αρμών, καθαρισμός και πλύσιμο με νερό υπό πίεση. Οι αρμοί συμπληρώθηκαν με νέο κονίαμα κατάλληλης σύνθεσης. Στα μεγάλα κενά των αρμών σφηνώθηκαν μακριές πέτρες και θραύσματα κεραμιδιών («τσιβίκια»). Το νέο κονίαμα, αφού συμπίεστηκε καλά χρησιμοποιώντας τα κατάλληλα μυστριά, διαμορφώθηκε σε «εσοχή» από την επιφάνεια της λιθοδομής. Το αισθητικό αποτέλεσμα ήταν το προσδοκώμενο (εικ. 50-51, 74), αφού χρησιμοποιήθηκε

rior of the masonry. Next, the joints were washed and water blasted, and finally re-jointed using new lime mortar.

Also, the pilasters of the west doorway, the niche above it and the window were braced. The following procedure was adopted for the restoration of the roof: The ceramic roof tiles were removed, the exterior of the vaulting was restored and sealed, a new membrane was laid, followed by a wire mesh, and new roof tiles half-set in mortar were laid. On the north side, where the wall is buried for about 1.50m. within the soil, a drainage duct was installed.

The courtyard of the church was re-arranged.

3. Third gate G3

The third, interior gate is flanked either side by towers. Its façade, including the towers, is 29m. long and about 12.50m. high. Metal scaffoldings were erected to facilitate the restoration works. Old, loose mortar was carefully cleared from the joints, which were washed and cleaned

Εικόνα 79:
γέφυρα τάφρου
Μ και η πύλη G1
της εξωτερικής
γραμμής
οχύρωσης Ι

Figure 79:
the bridge over
the moat and
Gate G1 of the
outer line of
defense I

The protection and enhancement project of the Acrocorinth castle

ως συμπλήρωμα αδρανούς υλικού χαλικιάκι από θραύσματα του ίδιου βράχου του Ακροκορίνθου και έγιναν δοκιμαστικά δείγματα πριν την τελική επιλογή. Η συλλογή του χαλικιού γινόταν από διάφορα σημεία στα ριζά του βράχου, όπου κατέληγαν παρασυρόμενα από την βροχή θραύσματα διαβρωμένου πετρώματος. Με κοσκίνες αφαιρούνταν τα μεγάλα θραύσματα και το χαλικιάκι στην επιθυμητή διάσταση (2-10χιλ.) μεταφερόταν σε σάκους στο σημείο απόθεσης των υλικών.

using pressurized water. The walls were rejointed using new mortar, designed to be compatible with the old. Larger voids in the joints were filled with long stones and broken ceramic tiles. The new mortar was carefully compacted, using specialized joint fillers, and finished in recess from the face of the wall. The final result was in accordance with project expectations (fig. 50-51, 74), as the mortar aggregate was supplemented with natural Acrocorinth rock graded gravel and several mortar compositions were tested before

4. Δεύτερη πύλη G2

Η ενδιάμεση πύλη χωροθετείται κοντά στο νότιο άκρο του δεύτερου περιβόλου. Δεξιά του εισερχομένου, το τείχος, που ενισχύεται με ορθογωνικό πύργο, εδράζεται σε ψηλό βράχο, φθάνοντας τα 10 έως 15μ. πάνω από το λιθόστρωτο. Για την αποκατάσταση του τείχους τοποθετήθηκαν ικριώματα, τα οποία λόγω του βράχου είχαν διαφορετικά επίπεδα στήριξης, ώστε να εξασφαλίζουν την ελεύθερη και ασφαλή διέλευση των επισκεπτών (εικ. 43-44, 75). Αρμολογήθηκε η επιφάνεια του τείχους

the final selection. The graded gravel was collected from areas at the base of the rock formation, where rock debris accumulate during rainfall. This aggregate was then graded using specialized sieves to isolate the required 2-10mm. sized shingles and then packed and transported to be used at the site.

4. Second gate G2

The intermediate gate is situated at the southern end of the second enceinte. Upon entrance, one sees the curtain wall to the right, reinforced with a rectangular tower, standing on a high rock and reaching 10 to 15m. over the cobblestone pathway. Metal scaffolding was erected to facilitate the works. Due to the inclination of the rock, the scaffolding was founded on different levels, thus also allowing free and safe visitor passage (fig. 43-44, 75). The same rejoining procedure of the wall surface, described in the case of the third gate, was also followed here. Additionally, surviving battlements and crenellations were partly restored.

The aforementioned tower III1 to the southeast of the second gate was restored during phase B of the project. Founded on a vertical rocky outcrop next to the cobblestone walkway that leads from the first to the second gate, it stands 14m. high. Its pathology included loss of joint mortar, local disintegration of the masonry and loose stones on the top of the walls (fig. 76). During heavy rainfall, small rocks would dislodge from the masonry and fall on the walkway, endangering nearby visitors. The interior of the tower was filled with debris, which retained rainwater, thus increasing lateral pressure and causing further damage to the tower masonry. The reinforcement and restoration of the tower included rejoining in depth, local dismantling and rebuilding of the masonry at its base, masonry inserts, and binding of the crown masonry (fig. 77). Debris were removed from the interior, and a slope was formed to allow rainwater to escape through two openings on the west.

Εικόνα 80:
εξωτερική δυτική
οχύρωση I και
πύργος I3

Figure 80:
outer west Wall I
and Tower I3

Εικόνα 81:
το συγκρότημα της
πύλης G3 και το
λιθόστρωτο προ
αυτής

Figure 81:
gate G3
complex and
the cobblestone
pathway in front
of it

που προβλέπεται με την διαδικασία που περιγράφηκε στην τρίτη πύλη. Έγινε επίσης μερική αποκατάσταση των σωζόμενων επάλξεων και πολεμίστρων.

Στην Β΄ Φάση του έργου αποκαταστάθηκε και ο προαναφερθείς πύργος II 1, νοτιοανατολικά της δεύτερης πύλης. Θεμελιωμένος σε κατακόρυφο βράχο δίπλα στο λιθόστρωτο που οδηγεί από την πρώτη στην δεύτερη πύλη φτάνει σε ύψος τα 14μ. Τα προβλήματα που παρουσίαζε ήταν η απώλεια κονιάματος στους αρμούς της λιθοδομής, τοπική αποδιοργάνωση και ασύνδετοι λίθοι στην στέψη της λιθοδομής (εικ. 76). Σε περιόδους έντονων βροχοπτώσεων, μικροί λίθοι παρασυρόμενοι έπεφταν στο διάδρομο, δημιουργώντας κίνδυνο στους διερχόμενους. Το εσωτερικό του πύργου ήταν επικωμένο με αποτέλεσμα τη συσσώρευση όμβριων υδάτων, την αύξηση των ωθήσεων και τον κίνδυνο περαιτέρω βλαβών στην λιθοδομή του. Για την στερέωση και αποκατάσταση του πύργου έγινε

5. First gate G1

The exterior gate (fig. 78) required significantly more interventions than predicted, as during the removal of debris, a tiled floor, new walls and staircases were unearthed, which required further study and restoration.

In more detail, the façade and the whole interior of the gate complex were rejointed. The intrados of the vaulted walkway was restored, as well as the staircases leading to the flat roof, the tiled floor of the roof, the walls and all remaining staircases. Also, small scale additions to the masonry were carried out, mainly in order to raise the relatively low parapets, in the interest of visitor safety.

In phase B of the project, interventions continued on either side of the first gate, restoring the form of the castle entrance

βαθύ αρμολόγημα των λιθοδομών, τοπική καθαίρεση και ανακατασκευή της λιθοδομής στην βάση του, συμπληρώσεις και στερέωση στην στέψη της λιθοδομής (εικ. 77). Επίσης, έγινε αποχωμάτωση στο εσωτερικό του πύργου και διαμορφώθηκε κλίση για την απορροή των όμβριων υδάτων από τα δύο δυτικά ανοίγματα.

5. Πρώτη πύλη G1

Στην εξωτερική πύλη (εικ. 78), ο όγκος των εργασιών ήταν πολύ μεγαλύτερος από τον προβλεπόμενο, αφού κατά την διάρκεια της αποχωμάτωσης του δώματος αποκαλύφθηκε πλακόστρωτο δάπεδο, τοίχοι και κλίμακες που έπρεπε να ερευνηθούν και να αποκατασταθούν. Ειδικότερα, έγινε αρμολόγημα στην πρόσοψη και στην εσωτερική πλευρά του συγκροτήματος. Αποκαταστάθηκε το εσωρράχιο του διβατικού της πύλης, οι κλίμακες ανόδου στο δώμα, το πλακόστρωτο του δώματος, οι τοίχοι και οι κλίμακες πάνω σε αυτό. Επίσης, έγιναν μικρές κλίμακας συμπληρώσεις λιθοδομής για την ανύψωση των χαμηλών στηθαίων για λόγους προστασίας των επισκεπτών.

Στην Β΄ Φάση του έργου συνεχίστηκαν οι εργασίες εκατέρωθεν της πρώτης πύλης, αποκαθι-

façade (fig. 79). The following interventions were carried out:

On the tower of the exterior enceinte, north of the first gate. Tower I3 was in a state of imminent collapse, thus urgent bracing interventions were carried out a decade ago, with the construction of a wooden buttressing formwork. The new interventions included masonry repairs and supplementation, sealing of large cracks and in-depth rejoining (fig. 80, left). The wooden formwork was dismantled gradually to prevent collapse of parts of the masonry. The inner side of the masonry walls was also repaired, while it was rendered accessible by the construction of new walkway on that side.

On the curtain walls of the exterior enceinte north of the first gate G1 up to tower I3. The issues here were the overall loss of joint mortar, cracks and the collapse of part of the masonry parapet of the wall-walk. The walls were rejointed in depth and the parapet was partly rebuilt (fig. 80, right). On the part of the walls founded on the natural rock, south of the first gate. Here, cracks and loss of joint mortar, as well as

Εικόνα 82:
αποκατάσταση
γέφυρας τάφρου Μ

Figure 82:
restoration of the
bridge over the
moat M

στώντας την εικόνα στην πρόσοψη της εισόδου του κάστρου (εικ. 79). Συγκεκριμένα, έγιναν εργασίες στα ακόλουθα:

- Στον πύργο του εξωτερικού περιβόλου βόρεια της πρώτης πύλης. Λόγω της ετοιμορροπίας του πύργου Ι3 πριν από μια δεκαετία είχαν ληφθεί άμεσα μέτρα προστασίας με την κατασκευή ξύλινου μανδύα και αντηρίδες. Οι εργασίες που έγιναν περιλαμβάνουν συμπληρώσεις λιθοδομών, έμφραξη ρωγμών και βαθύ αρμολόγημα της λιθοδομής (εικ. 80, αριστερά). Η αποκατάσταση έγινε με την σταδιακή καθαίρεση του ξύλινου μανδύα, λόγω της επικίνδυνης για κατάρρευση κατάστασης του πύργου. Εργασίες έγιναν και στην εσωτερική πλευρά, αφού δημιουργήθηκε διάδρομος πρόσβασης από την εσωτερική πλευρά των τειχών.
- Στο μεταπύργιο του εξωτερικού περιβόλου βόρεια της πρώτης πύλης G1 μέχρι τον πύργο Ι3. Το τμήμα παρουσίαζε απώλεια συνδετικού κονιάματος, ρηγματώσεις και καταστροφή τμήματος του κτιστού σπηθαίου στον περίδρομο. Για την αποκατάσταση έγινε βαθύ αρμολόγημα της λιθοδομής και μερική συμπλήρωση του σπηθαίου (εικ. 80, δεξιά).
- Στη συνέχεια του τείχους επί του βράχου, νότια της πρώτης πύλης που είχε ρηγματώσεις, απώλεια συνδετικού κονιάματος και γενικότερα φθορές που αλλοίωναν την όψη της εισόδου στο κάστρο. Έγινε βαθύ αρμολόγημα της λιθοδομής, καθαρισμός των λίθων και μερική ανάκτηση του κτιστού σπηθαίου στον περίδρομο του τείχους (εικ. 79, επάνω δεξιά).

6. Λιθόστρωτα κάστρου

Το «καλντερίμι» από την δεύτερη προς την τρίτη πύλη, στο μεγαλύτερο μέρος του, ήταν ένα δύσβατο χωμάτινο μονοπάτι, διαβρωμένο από τα νερά της βροχής, με διάσπαρτα λιθόστρωτα τμήματα. Από την πρώτη προς την δεύτερη πύλη σώζεται στο σύνολό του, αλλά σε πολλά σημεία κατά μήκος της διαδρομής του είχε καταστραφεί.

Κατά την διάρκεια των εργασιών στο τμήμα από την δεύτερη προς την τρίτη πύλη αποκαλύφθηκαν τα ίχνη του παλιού λιθόστρωτου, το οποίο είχε μεγάλο πλάτος και στη δεξιά πλευρά του, κατά την άνοδο, είχε διαμορφωμένο αύλακα

general deterioration marred the façade of the castle entrance. The masonry was re-jointed in depth, the stones were cleaned, and the wall-walk parapet was partly rebuilt (fig. 79, top right).

6. Castle cobblestone pathways

The cobblestone pathway from the second to the third gate, was, for the most part, a rugged, dirt path, heavily eroded by rainwater, with scattered remnants of cobblestone paving. The path from the first to the second gate is preserved almost intact, although several parts along its length were destroyed.

During the restoration works in the area between the second and third gate, traces of the old cobblestone pathway were unearthed. This pathway was quite wide, with a specially constructed rainwater gully on the right side of the incline. Staircases that lead up to the south part of the second enceinte rise on the same side of the path. The restoration works were carried out following the traces of the older cobblestone pathway (fig. 81). Slightly “rounded” stones, collected in situ or transported from nearby riverbeds were used. These stones were either lodged in the soil wherever possible, but as in the greater part the level of the natural rock did not allow that, they were set in cement mortar. The joints were filled with soil mixed with dry cement, a mixture that sets when watered and is not eroded by rainwater.

The part of the pathway from the first to the second gate again was subject to localized restoration interventions (fig. 43). A rainwater gully was constructed near an existing opening, halfway up the path, and the opening was sealed with a new metal grate.

συλλογής και απομάκρυνσης των όμβριων υδάτων. Στην ίδια πλευρά έχει σκάλες ανόδου προς το νότιο τμήμα του δεύτερου περιβόλου. Έγινε αποκατάσταση σε όλο το πλάτος, ακολουθώντας τα ίχνη το παλιού λιθόστρωτου (εικ. 81). Χρησιμοποιήθηκαν πέτρες κατά το πλείστον «στρογγυλεμένες», που βρέθηκαν επί τόπου ή συλλέχθηκαν από τις κοίτες των χειμάρρων της περιοχής. Οι πέτρες πακτώθηκαν στο χώμα όπου ήταν δυνατόν, αλλά λόγω του βραχώδους υποστρώματος στο μεγαλύτερο μέρος, για την στερέωσή τους χρησιμοποιήθηκε τσιμεντοκονία στη βάση τους. Οι αρμοί συμπληρώθηκαν με χώμα αναμεμειγμένο με τσιμέντο εν ξηρώ, που μετά την διαβροχή του σταθεροποιείται και δεν παρασύρεται από νερό της βροχής.

Στο τμήμα από την πρώτη προς την δεύτερη πύλη έγιναν κατά τον ίδιο τρόπο τοπικές αποκαταστάσεις (εικ. 43). Στο μέσο περίπου της διαδρομής, σε υφιστάμενο άνοιγμα, κατασκευάστηκε αύλακας και μεταλλική σκάρα για την απομάκρυνση των όμβριων υδάτων.

7. Pedestrian bridge over the moat M

Turrets once stood on the four corners of the pedestrian bridge of the moat, outside the first gate. These turrets had been almost completely destroyed, leaving only traces of the bases. South of the moat bridge, masonry parapets stood on either side of the moat.

All four turrets were rebuilt to a height of about one meter, and the missing parts of the moat parapets were rebuilt (fig. 79, 82). Essentially the turrets and parapets were raised to a height that would ensure safe visitor passage over the bridge. The new masonry was intentionally differentiated from the old by the insertion of lead sheets that distinguish the two phases.

Εικόνα 83:
αποκατάσταση
περιμετρικού
τείχους στην θέση
IV4

Figure 83:
restoration of the
enceinte of the
enceinte at IV4

7. Πεζογέφυρα τάφρου Μ

Στις τέσσερις γωνίες της πεζογέφυρας πάνω από την τάφρο εξωτερικά της πρώτης πύλης υπήρχαν πυργίσκοι, κατεστραμμένοι σχεδόν μέχρι την βάση τους. Νότια της γέφυρας, κτιστά προστατευτικά στηθαία υπήρχαν και στις δύο πλευρές της τάφρου.

Ανακατασκευάστηκαν οι τέσσερις πυργίσκοι μέχρι το ύψος του ενός μέτρου περίπου και συμπληρώθηκαν τα κατεστραμμένα τμήματα των στηθαίων της τάφρου (εικ. 79, 82). Το ύψος των πυργίσκων και παραπέτων υψώθηκε τόσο, ώστε να εξασφαλίζεται η ασφαλής διέλευση των επισκεπτών. Οι συμπληρώσεις των λιθοδομών διαχωρίζονται από την παλιά λιθοδομή με την παρεμβολή φύλλων μολύβδου, ώστε να διακρίνονται οι φάσεις κατασκευής και επισκευής του μνημείου.

8. Συμπληρώσεις λιθοδομών στο περιμετρικό τείχος

Συμπληρώσεις για την στερέωση των τειχών, αλλά και για τον καλύτερο έλεγχο της πρόσβα-

8. Masonry repairs on the enceinte walls

Masonry repairs and supplementations were carried out in two sections, in order to reinforce the walls and to better regulate the access to the interior of the castle.

On the north side of the enceinte wall, near the surviving mosque A [6] and in position IV4 in particular, the height of the wall was raised (fig. 83).

On the east side of the walls, in the area of Upper Peirene, and in the perimeter of south-east postern gate G7, the masonry had collapsed over a substantial length. This collapse endangered the rest of the wall and could even lead to the complete collapse of a large part of the Byzantine walls. The gap created by this collapse also allowed unauthorized access to the castle (fig. 84). Hence, after removing debris and loose stones from this area, both sides of the wall masonry were rebuilt.

The remains of postern gate G7 were excavated, including its threshold and traces

Εικόνα 84:
πυλίδα G7 πριν τις
εργασίες

Figure 84:
gate G7 before
the consolidation
works

σης στο εσωτερικό του κάστρου, έγιναν σε δύο σημεία.

Στην βόρεια πλευρά του περιμετρικού τείχους, κοντά στο ιστάμενο τέμενος Α [6], στην θέση IV4, συμπληρώθηκε καθ' ύψος η λιθοδομή του τείχους (εικ. 83).

Στην ανατολική πλευρά των τειχών, στην περιοχή της Άνω Πειρήνης, περιμετρικά της νοτιοανατολικής πυλίδας G7, η λιθοδομή είχε καταρρεύσει σε μεγάλο τμήμα, δημιουργώντας επικίνδυνη κατάσταση για ολική κατάρρευση μεγάλου τμήματος του βυζαντινού τείχους. Το άνοιγμα επέτρεπε την ανεξέλεγκτη πρόσβαση στο κάστρο (εικ. 84). Οι εργασίες που έγιναν στο σημείο περιλαμβάνουν αποχωματώσεις, καθαιρέσεις αποκολλημένων λίθων και επανακατασκευή της λιθοδομής και στις δύο παρειές του τείχους.

Αποκαλύφθηκαν τα ίχνη της πυλίδας G7 με το κατώφλι και τα ίχνη των παραστάδων της. Δεν βρέθηκαν στοιχεία της απόληξης του, δηλαδή το αρχικό ύψος του και η μορφή του.

of the door jambs. No trace of its top was found, that would suggest its initial height and form. Hence, it was decided to reconstruct the opening only to the extent that surviving evidence allowed a safe reconstruction attempt, and thus the restoration of the lintel was deliberately omitted (fig. 40, 85).

9. Bracing of Muslim mosque A [6]

A preliminary study dealing with the structural problems of the mosque A [6] located on the north slope inside the third enceinte did not exist. Hence, urgent preservation interventions were carried out, which included the shuttering of the openings with wooden formwork, and the partial buttressing of the minaret.

Εικόνα 85:
πυλίδα G7 μετά τις
εργασίες

Figure 85:
gate G7 after the
consolidation
works

Εικόνα 86:
πύλη G2 και
ενημερωτική
πινακίδα

Figure 86:
Gate G2 and
informative sign

Έτσι, επιλέχθηκε να διαμορφωθεί το άνοιγμα μόνο μέχρι το σημείο που υπήρχαν ασφαλή στοιχεία και να μην αποκατασταθεί το υπέρθυρο (εικ. 40, 85).

9. Υποστύλωση μουσουλμανικού τεμένους A [6]

Για την αντιμετώπιση των δομικών και στατικών προβλημάτων του τζαμιού (τέμενος Α) που βρίσκεται στην βόρεια κλιτύ εντός του τρίτου περιβόλου, δεν υπήρχε μελέτη. Για τον λόγω αυτό, ελήφθησαν άμεσα μέτρα προστασίας που περιλαμβάνουν έμφραξη με ξύλινα στοιχεία των κουφωμάτων και μερική αντιστήριξη του μιναρέ.

10. Οριοθέτηση – διαμόρφωση μονοπατιών περιήγησης

Τα μονοπάτια περιήγησης μέσα από τον τρίτο περίβολο του κάστρου καθαρίστηκαν και διαμορφώθηκαν με απομάκρυνση των λίθων και συμπλήρωση πατητού χώματος, καθιστώντας τα ασφαλή για τον επισκέπτη.

10. Layout of visitor pathways

Visitor pathways inside the third enceinte of the castle were cleared and arranged, by removing loose rocks and compacting the soil, thus rendering them safer.

11. Information panels

Four (4) information panels were designed and installed in the three entrances and their respective enclosures, as well as on the cistern plateau (fig. 86).

During the aforementioned interventions several scattered architectural members and sculptures which were collected, were also cleaned, recorded and placed in a storage facility, created for this purpose in the south-east tower of the third gate. In the future, and after further study these will be displayed in specially arranged places inside the castle.

Finally, upon commencement of the works,

11. Πινακίδες πληροφόρησης

Κατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκαν τέσσερις (4) πινακίδες ενημέρωσης στις τρεις εισόδους στους αντίστοιχους περιβόλους και στο πλάτωμα της βυζαντινής δεξαμενής (εικ. 86).

Κατά την διάρκεια των εργασιών που περιγράφηκαν παραπάνω, αποκαλύφθηκαν διάσπαρτα αρχιτεκτονικά γλυπτά μέλη, τα οποία συλλέχθηκαν, καθαρίστηκαν και αφού καταγράφηκαν, τοποθετήθηκαν στην αποθήκη που δημιουργήθηκε στο νοτιοανατολικό πύργο της τρίτης πύλης. Μελλοντικά, μετά από σχετική μελέτη, θα μπορούν να εκτεθούν σε κατάλληλα διαμορφωμένα σημεία του κάστρου.

Τέλος, πριν την έναρξη των εργασιών τοποθετήθηκε ενημερωτική πινακίδα για το έργο στον χώρο πριν την είσοδο του κάστρου, ενώ μετά την ολοκλήρωση των εργασιών τοποθετήθηκε αναμνηστική πινακίδα.

Συντελεστές του έργου

Στην αποτελεσματική και έγκαιρη ολοκλήρωση του έργου συνέβαλε η εμπειρία του εργατοτεχνικού προσωπικού, η εποπτεία και η καθοδήγηση των αρχαιολόγων Μαγδαληνής Αθανασούλα και Παναγιώτας Μελέτη, και των μηχανικών Ανδρέα Παπαργυρίου (Αρχιτέκτων) και Αθανασίου Ξουράφη (Μηχανικός Δομικών Έργων), που είχαν προσληφθεί για τις ανάγκες του έργου.

Στην ολοκλήρωση της 2ης φάσης του έργου συνέβαλε ουσιαστικά ο σημερινός Προϊστάμενος της 25ης ΕΒΑ, Δημήτρης Αθανασούλης, ο οποίος επέβλεψε προσωπικά την υλοποίηση του φυσικού αντικείμενου, καθοδήγησε το επιστημονικό προσωπικό του έργου και καθόρισε αποτελεσματικά χρονοδιαγράμματα. Τέλος, βασική ήταν η συμβολή του προσωπικού στο λογιστήριο της 6ης και 25ης ΕΒΑ, καθώς και της με σύμβαση ορισμένου χρόνου αρχαιολόγου Έλλης Τζαβέλλα.

Παράλληλα, για την αποτελεσματικότερη προστασία όλου του λόφου του Ακροκορίνθου θεσμοθετήθηκαν Α΄ και Β΄ ζώνες προστασίας Ακροκορίνθου (ΦΕΚ 7/ΑΑΠ/25.9.2006).

an information board concerning the ongoing restoration project had been installed right in front of the castle entrance, while a commemorative plaque was placed there upon the completion of the project.

Project contributors

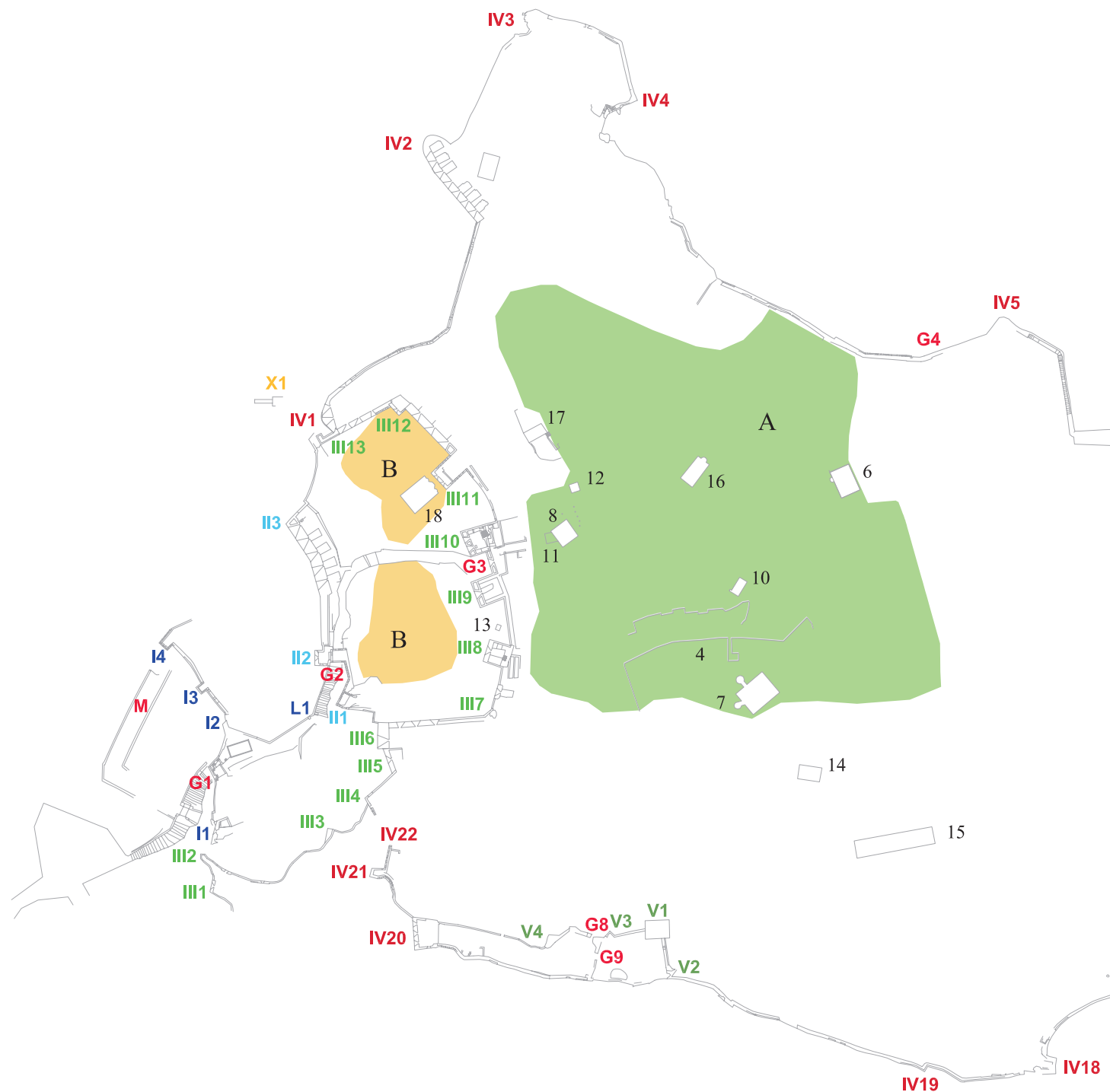
The experienced technical staff, the supervising archaeologists Magdalene Athanasoula and Panagiota Meleti, and the engineers Andreas Papargyriou (architect) and Athanasios Xourafis (civil works engineer), specifically employed for this project, contributed decisively to the efficient and timely completion of the project.

The contribution of the current Head of the 25th Ephorate of Byzantine Antiquities, Demetris Athanasoulis was vital to the completion of phase B of the project, as he personally supervised the realization of the designed interventions, guided the scientific staff and set effective time frames. Finally, the contribution of the staff employed in the 6th and 25th Ephorate bursaries, as well as of temporary archaeologist Elli Tzavella was also essential.

Lastly, for the effective future preservation of the hilltop of the Acrocorinth, special protection zones A and B were legislated (Government Gazette 7/Compulsory Appropriation and Planning Bulletin/25.9.2006).

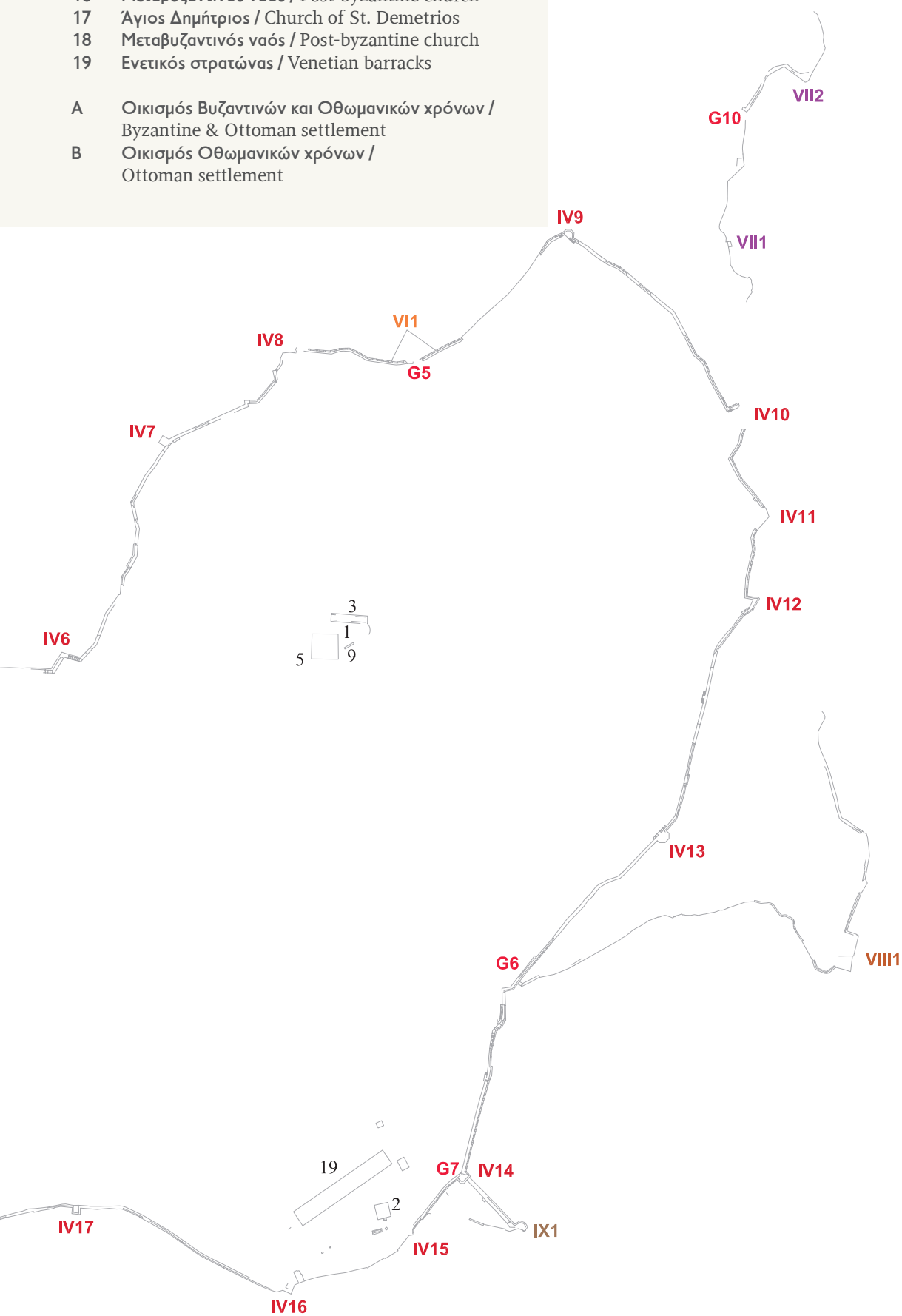
A. Κάτοψη του Ακροκορίνθου / Acrocorinth, general plan

G	Πύλες / Gates	IX	Νοτιοανατολικό προτείχισμα / SE bulwark
M	Τάφος / Moat	X	Βορειοδυτικό προτείχισμα / NW bulwark
L	Διατείχισμα ά περιβόλου / Linear wall of the outer bailey	1	Ιερό Αφροδίτης / Sanctuary of Aphrodite
I	Εξωτερική δυτική οχύρωση / Outer west wall	2	Κρήνη Άνω Πειρήνη / Upper Peirene Spring
II	Ενδιάμεση δυτική οχύρωση / Intermediate west wall	3	Παλαιοχριστιανική βασιλική / Early Christian Basilica
III	Εσωτερική δυτική οχύρωση / Inner west wall	4	Μεγάλη Βυζαντινή κιστέρνα / Byzantine Cistern
IV	Περιμετρικό τείχος / Enceinte	5	Πύργος Βορειοανατολικής κορυφής / Tower of the NE peak
V	Ακρόπολη / Citadel	6	Τέμενος / Mosque
VI	Προτείχισμα βορειοανατολικής πυλίδας / Bulwark of NE postern	7	Τέμενος / Mosque
VII	Βορειοανατολικό προτείχισμα / NE bulwark	8	Τέμενος / Mosque
VIII	Ανατολικό προτείχισμα («οβριόκαστρο») / E bulwark ("Ovriokastro")	9	Ταφικό μνημείο τουρκοκρατίας / Ottoman tomb
		10	Οθωμανικό Λουτρό / Ottoman bath

- 11 Οθωμανικό Λουτρό / Ottoman bath
- 12 Οθωμανική κρήνη / Ottoman fountain
- 13 Οθωμανική κρήνη / Ottoman fountain
- 14 Οθωμανικό κτίσμα / Ottoman building
- 15 Οθωμανική αποθήκη / Ottoman warehouse
- 16 Μεταβυζαντινός ναός / Post-byzantine church
- 17 Άγιος Δημήτριος / Church of St. Demetrios
- 18 Μεταβυζαντινός ναός / Post-byzantine church
- 19 Ενετικός στρατώνας / Venetian barracks

- A Οικισμός Βυζαντινών και Οθωμανικών χρόνων / Byzantine & Ottoman settlement
- B Οικισμός Οθωμανικών χρόνων / Ottoman settlement

B. Κάτοψη του Ακροκορίνθου με σημειωμένες τις κύριες μεσαιωνικές φάσεις των τειχών / Acrocorinth, plan showing the main medieval phases of the defenses

G	Πύλες / Gates	V	Ακρόπολη / Citadel
M	Τάφος / Moat	VI	Προτείχισμα βορειοανατολικής πυλίδας / Bulwark of NE postern
L	Διατείχισμα άπεριβόλου / Linear wall of the outer bailey	VII	Βορειοανατολικό προτείχισμα / NE bulwark
I	Εξωτερική δυτική οχύρωση / Outer west wall	VIII	Ανατολικό προτείχισμα («οβριόκαστρο») / E bulwark ("Ovriokastro")
II	Ενδιάμεση δυτική οχύρωση / Intermediate west wall	IX	Νοτιοανατολικό προτείχισμα / SE bulwark
III	Εσωτερική δυτική οχύρωση / Inner west wall	X	Βορειοδυτικό προτείχισμα / NW bulwark
IV	Περιμετρικό τείχος / Enceinte		

